

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Кваліфікаційна робота
з теми: **ЛІБЕРАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ
УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Виконав: здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти
Ist1-M23 групи
спеціальності 014 Середня освіта
Майданюк Сергій Сергійович

Керівник:
Федьков О. М., завідувач кафедри
архівознавства, спеціальних
історичних та правознавчих
дисциплін, доктор історичних наук,
професор
Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ

- 1.1. Історіографія проблеми
- 1.2. Джерельна база дослідження
- 1.3. Методологія магістерської роботи

РОЗДІЛ II. ПОЯВА ОСЕРЕДКІВ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

- 2.1. Передумови появи ліберальних партій у Наддніпрянській Україні
- 2.2. Всеросійські та українські ліберальні партії: ідеологічні особливості
- 2.3. Лібералізація цензури, як передумова появи політичної преси у Наддніпрянщині
- 2.4. Процес утворення перших ліберальних осередків в Україні

РОЗДІЛ III. УЧАСТЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ВИБОРАХ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

- 3.1. Участь ліберальних партій у виборах до I-ї Думи. Передвиборча кампанія та її результати.
- 3.3. Реакція лібералів на розпуск Державної Думи: протести і репресії влади
- 3.2. Ліберали Наддніпрянщини на виборах до II-ї Думи
- 3.4. Ліберальні партії Наддніпрянщини під час виборів до III-ї та IV-ї Державної Думи

РОЗДІЛ IV. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, СТРУКТУРА ТА СКЛАД ОСЕРЕДКІВ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

- 4.1. Політична діяльність ліберальних осередків
- 4.2. Інформація про організаційну структуру ліберальних партій Наддніпрянщини
- 4.3. Чисельність і персональний склад ліберальних осередків

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. На початку ХХ ст. Україна переживала період значних історичних політичних змін і соціальних перетворень, які суттєво вплинули на формування її політичного ландшафту. Одним із важливих елементів політичної сцени того часу стали ліберальні політичні організації, що виступали за демократичні реформи, захист громадянських прав і свобод. Ці партії мали значний вплив на суспільне життя та розвиток ідей національного самовизначення і модернізації в Наддніпрянській Україні. Історичні джерела тієї доби стають важливою основою для розуміння внеску ліберальних партій у політичну культуру та соціальні трансформації регіону. Лібералізм початку ХХ ст. зосереджувався на прагненні до демократичного ладу, підтримці громадянських свобод і економічних реформ. Представники ліберальних рухів активно поширювали свої ідеї через доступні громадськості видання, що дозволяє дослідити їхні програми, реакції на ключові події, методи діяльності та вплив на формування суспільної думки.

Аналіз ролі ліберальних партій в Наддніпрянській Україні початку ХХ ст. у висвітленні періодичної преси та інших джерел є актуальним із кількох причин. По-перше, це сприяє кращому розумінню політичного розвитку України та становлення її політичної ідентичності. По-друге, дослідження дає змогу виявити спільні та відмінні риси ліберальних рухів у різних регіонах України та їхній взаємозв'язок з іншими політичними силами.

На політичній арені того часу значну роль відігравали як загальноросійські ліберальні партії (кадети, октябристи, прогресисти), так і суто українські політичні об'єднання (Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія Товариство українських поступовців, Українська партія соціалістів-федералістів). Їх діяльність становила важливу роль в суспільному розвитку Наддніпрянської України початку ХХ ст..

Вивчення цієї теми дозволяє зануритися в історичні процеси, які визначили політичну ситуацію України в зазначений період, і оцінити вплив ліберальних ідей на суспільство. Аналіз періодики того часу дає змогу розкрити ключові політичні ідеології, аргументи та стратегії діяльності ліберальних партій, а також їхній внесок у розвиток політичної системи країни. Мета даної магістерської роботи полягає у дослідженні історії ліберальних політичних партій Наддніпрянської України початку XX ст., зосереджуючись на їх відображенні у періодичних виданнях. Вивчення цієї теми відкриває нові перспективи для розуміння історичних передумов формування політичного життя України, що також сприятиме аналізу сучасних політичних процесів.

Об'єктом дослідження є українські ліберально-демократичні партії та осередки загальноросійських ліберальних партій в суспільному житті українських губерній у складі Російської імперії на початку XX ст.

Предметом дослідження є процес становлення, ідеологія, організаційна структура, методи діяльності ліберальних партій, а також основні тенденції розвитку лібералізму в період кризи самодержавної влади.

Мета дослідження полягає в комплексному та системному аналізі діяльності українських та загальноросійських ліберальних партій у Наддніпрянській Україні початку XX ст. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання низки взаємопов'язаних між собою завдань.

Завдання роботи:

1. Провести аналіз стану розробки обраної проблеми в історіографії та здійснити огляд джерельної бази дослідження.
2. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження, обрати відповідні підходи й методи, та застосувати їх для вивчення й узагальнення конкретного матеріалу.
3. Описати структуру, чисельний склад і керівництво ліберальних партій у Наддніпрянській Україні.

4. Провести порівняльний аналіз програмних документів і політичних доктрин ліберальних партій.

5. Визначити ключові принципи виборчої діяльності українських лібералів під час виборчих кампаній до I–IV Державних дум.

6. Дослідити діяльність депутатів від ліберальних партій у Державних думах та проаналізувати процес розгляду й вирішення українських питань.

Методологія дослідження. Магістерська робота побудована на основі методологічних принципів об'єктивності, історизму, логічності, всебічності та відповідності. Застосовані підходи багатовимірності, діалектики, системності, а також регіонального аналізу.

Для реалізації завдань дослідження використано комплекс історичних методів: історико-генетичний – для з'ясування витоків і розвитку ліберальних партій; порівняльно-історичний – для аналізу подібностей і відмінностей між партіями; історико-типологічний – для класифікації ліберальних партій за їхніми ідеологіями та цілями; проблемно-хронологічний – для вивчення подій у їхньому послідовному розвитку; синхронічний і діахронічний – для оцінки одночасних подій і процесів у їх динаміці; ретроспективний – для аналізу впливу минулих подій на сучасний контекст.

Також застосовано міждисциплінарні підходи та методи, запозичені з соціально-політичних і гуманітарних дисциплін: системно-структурний – для дослідження організаційної структури партій; метод класифікації – для групування партій за основними критеріями; метод верифікації та виключення – для перевірки достовірності джерел; фальсифікаційний метод – для оцінки аргументів, наведених у джерелах; статистичний метод – для аналізу кількісних даних про партії та їхню діяльність.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження охоплює період з 1904 по 1917 рр.. Нижньою межею є 1904 р. – рік заснування першої української ліберальної партії (Української демократичної партії, УДП). Верхньою межею є 1917 р. – період Лютневої революції, заснування Центральної Ради та появи

нових українських політичних сил. Водночас автор подекуди виходив за зазначені рамки, коли з'ясовував витoki ліберальних організацій і простежував еволюцію їхніх програмних та організаційних засад після лютого 1917 р.

Географічні межі дослідження. Географічний фокус обмежений територією дев'яти губерній Наддніпрянської України (Волинської, Подільської, Чернігівської, Київської, Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Таврійської), які перебувала у складі Російської імперії. Це регіон був ключовим осередком діяльності українських і загальноросійських ліберальних партій, які діяли в межах спільного територіально-адміністративного, правового й соціально-політичного середовища.

Практичне значення. Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що подану у ній інформацію можуть використати: викладачі при підготовці до лекцій і семінарів із історії політичних партій України; студенти при підготовці до семінарських і практичних занять, при написанні тез і доповідей по історії політичних партій; вчителі історії при підготовці до уроків з історії. Матеріал роботи також бути цікавий усім, хто цікавиться політичною історією України.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, 4-х розділів, 14 підрозділів, висновків і списку використаних джерел і літератури, що нараховує 118 позицій. Загальний обсяг роботи – 101 сторінка, основної частини – 93 сторінки.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз наявної історіографії проблематики діяльності ліберальних партій Наддніпрянської України початку XX ст. показує, що ця тематика слабо представлена в українській історіографії. Однією із причин можемо вважати негласну заборону радянської влади на подібні дослідження, через що у радянську добу знаходимо лише поодинокі і досить заангажовані згадки про українських і російських лібералів початку століття. Здебільшого, це була критика «буржуазної ідеології», оскільки ліберали були ідеологічними супротивниками більшовиків. Але в той же час, попри критику лібералізму, часто практична діяльність лібералів, зокрема партії кадетів, до 1917 р. в радянській історіографії оцінювалась позитивно. Самі більшовики вважали лібералів і діячів земського руху своїми ідеологічними попередниками, котрі діяли проти спільного ворога: самодержавства і «тюрми народів».

Але як вже згадувалось вище, негативним аспектом радянської історіографії є ідеологічна заангажованість. Особливо це простежується в історіографії з 1930-х рр. і до 1980-х. Саме в цей період виникає теорія марксизму-ленінізму. Ленінські праці і оцінки стають відправною точкою для усіх історичних досліджень. Фактично, завданням істориків було лише підтвердження і підведення до ленінських висновків. Відповідно, будь-яке інакомислення засуджувалось як «буржуазна пропаганда». Усе це призвело до певної деградації історіографії, історична наука зазнавала жорсткого пресу з боку офіційної ідеології. Найголовнішою темою для радянської історіографії були події Першої російської революції 1905-1907 рр., в тому числі створення Державної Думи і обмеження самодержавства, народні повстання і виступи (селянські, робітничі). Звісно, що значну заслугу у справі обмеження самодержавства більшовики приписували соціалістичним партіям. Окрім того, саме в радянській історіографії виникає міф про те, що ліберальні партії, як кадети і октябристи, ставили за мету лише створення парламенту і

обмеження абсолютизму, а після її досягнення перетворились на «контрреволюцію».

Радянська історіографія пройшла декілька етапів розвитку. Перший етап припадає на 1920-х - початок 1930-х рр., коли марксистсько-ленінська доктрина тільки починала формуватися, у цей період іще була значна свобода висловлювань, автори часто висловлювали власну думку, хоча праці писались із марксистських позицій. Варто зазначити, що пореволюційний період також характерний тим, що його авторами були безпосередні свідки подій, котрі описували власне минуле. Також у цей період дослідники активно звертаються до чисельних джерел, що іще перебували у відкритому доступі. Рання радянська історіографія в деякій мірі продовжувала традиції дореволюційної, зокрема це стосується вставлення біографічних відомостей відомих осіб, великої ролі особистості в історії. Дослідники активно залучають архівні джерела, публіцистику, програмові документи лібералів. Одним із таких праць є нарис Й. Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні», в якій він простежив історію становлення і еволюції партії РУП [79].

У 1930-ті рр. відбувається становлення сталінізму і перегляд ранньої марксистської парадигми. Історична наука стає частиною радянської ідеології, котра мала б «обслуговувати» партійну політику, зокрема боротьба із політичною опозицією. У 1938 р. за редакції Й. Сталіна виходить праця «Історія ВКП(б). Короткий курс» - на неї повинні були посилатися усі наступні радянські історики. Репресії мали не лише теоретичну, але й практичну складову і означали фізичне знищення багатьох ранніх істориків-марксистів. Саме цей період С. Донченко вважає початком деградації радянської історіографії [85, с. 38].

С. Донченко зробила вагомий внесок у дослідження історії ліберальних партій в Україні, запропонувавши системний і глибокий аналіз їхньої політичної діяльності, ідеології та впливу на суспільні процеси початку ХХ ст.. Її праці охоплюють ключові аспекти розвитку українського лібералізму в

умовах Російської імперії, включаючи національне питання, взаємовідносини між українськими та загальноросійськими лібералами, а також участь ліберальних сил у революційних подіях 1905–1907 та 1917–1921 років. Особливістю її підходу є поєднання детального аналізу архівних матеріалів із ширшим контекстом політичної історії, що дозволяє висвітлити не лише організаційну діяльність ліберальних партій, але й їхній вплив на формування української політичної думки. Праці С. Донченко залишаються базовими для будь-якого дослідження, присвяченого українському лібералізму, завдяки їхній науковій обґрунтованості, багатству фактичного матеріалу та збалансованій оцінці ролі ліберального руху в українській історії [119].

Її монографія є фундаментальним дослідженням, яке систематизує діяльність ліберальних партій в Україні протягом періоду з початку ХХ ст. до завершення Української революції 1917–1921 років. Автор детально висвітлює історію виникнення ліберальних партій, їхню організаційну структуру, програмні засади та взаємодію з іншими політичними силами. Окрему увагу приділено аналізу діяльності Української демократично-радикальної партії, Товариства українських поступовців та інших ліберальних організацій. Книга є надзвичайно корисною для магістерської роботи, адже надає глибокий історичний контекст, аналізує соціально-політичні виклики, з якими стикалися ліберали, та висвітлює їхню роль у національному визвольному русі [85].

Праці О. Донченко та С. Донченко становлять важливе джерело для дослідження історії ліберальних партій в Україні. У статті О. Донченко «Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині ХІХ століття» проаналізовано адаптацію європейських ідей до українських реалій, що сформувало основу для розвитку ліберального руху початку ХХ ст.. Статті С. Донченко «Загострення українського питання в 1912–1914 рр.» та «ІІІ–ІV Державні думи та ліберали України» висвітлюють діяльність ліберальних партій у вирішенні національного питання, їхню участь у роботі Державних дум та взаємодію з іншими політичними силами.

Ці дослідження дозволяють глибше зрозуміти політичну стратегію українських лібералів у контексті національних і соціальних викликів того часу [82;83;84].

В. Шелохаєв є одним із провідних дослідників історії лібералізму в Російській імперії, зокрема діяльності ліберальних партій початку XX ст.. Його праці вирізняються ґрунтовністю аналізу та широким використанням архівних джерел, що дозволяє створити комплексне уявлення про розвиток політичного лібералізму в цей період. Одним із центральних аспектів досліджень Шелохаєва є взаємозв'язок між російськими та українськими ліберальними рухами, зокрема вплив загальноросійських партій, таких як Конституційно-демократична партія (кадети), на українські політичні організації. Він висвітлює ідейні засади ліберальних партій, їхню програму, організаційну структуру, а також механізми їхньої участі в парламентській діяльності. Особливу увагу Шелохаєв приділяє питанням взаємодії лібералів із революційними та консервативними силами, їхньому прагненню до компромісів у питаннях національного самовизначення, аграрної реформи та демократизації суспільства. Його роботи також зосереджуються на особистостях лідерів ліберального руху, розкриваючи їхні стратегії та мотиви. Завдяки його дослідженням, значно поглиблено розуміння політичного середовища початку XX ст., що робить праці Шелохаєва незамінними для вивчення історії ліберальних партій та їхнього впливу на суспільні процеси того часу [109;110;111].

Б. Миронов зробив значний внесок у вивчення соціальної, економічної та політичної історії Російської імперії, включно з дослідженням ліберальних ідей та рухів початку XX ст.. Його праці охоплюють широкий спектр питань, зокрема соціальну структуру, модернізаційні процеси та політичну культуру Росії, що створює важливий контекст для аналізу діяльності ліберальних партій. Миронов особливо акцентував увагу на взаємозв'язку між соціально-економічними змінами та політичною активністю, зокрема формуванням ліберального середовища в умовах урбанізації, індустріалізації та зростання

освіченого суспільства. Він також розглядав діяльність ліберальних партій у зв'язку з реформами другої половини XIX ст., такими як селянська реформа 1861 року та реформи 1905–1907 років, які дали імпульс розвитку політичного лібералізму. Миронов досліджував ідеологічні засади ліберального руху, його вплив на формування правового суспільства та суспільного договору, акцентуючи увагу на прагненні лібералів до балансу між реформами і стабільністю. Його праці є цінними для дослідження історії ліберальних партій, оскільки вони не лише висвітлюють політичну діяльність, але й дозволяють зрозуміти ширший соціально-економічний та культурний контекст, у якому розвивався лібералізм [98;99;100;101].

Наукові праці Н. Щербак становлять важливий внесок у дослідження цензурної політики Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., що має прямий зв'язок із вивченням діяльності ліберальних партій того часу. Її роботи аналізують роль цензури як інструменту державного контролю, який значно впливав на формування публічного дискурсу, політичної культури та діяльності інтелігенції. Дослідниця висвітлює, як реформи 60–70-х років XIX ст., у тому числі цензурні, стали частиною загального процесу модернізації імперії, створюючи обмежені умови для поширення ліберальних ідей. Вона розкриває структурні аспекти функціонування цензури, її зв'язок із Міністерством внутрішніх справ, а також наслідки для суспільно-політичного життя, що є важливим для розуміння викликів, із якими стикалися ліберальні партії [113;114;115].

В. Милько зробив суттєвий внесок у дослідження історії ліберальних рухів і партій, зокрема їхньої діяльності в контексті суспільно-політичних трансформацій Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.. У своїх працях він акцентує увагу на ідейних витоках лібералізму, його взаємодії з іншими політичними силами та ролі в процесах реформування суспільства. Особливістю досліджень Милька є комплексний підхід, який охоплює аналіз соціально-економічних, політичних та культурних аспектів, що впливали на формування ліберальних партій і їхню програму. Він також висвітлює

специфіку діяльності українських ліберальних сил, їхні спроби адаптувати загальноімперські ліберальні ідеї до національних реалій, а також їхню роль у поширенні демократичних цінностей. Найбільш цінною для нашого дослідження є його монографія, у якій аналізується процес виборів і персональний склад депутатів у Думі від українських губерній [97].

Окремо варто згадати про регіональний вимір дослідження діяльності ліберальних партій, зокрема і аналізу регіональної періодики. Хоча такі праці є фрагментарними і досліджують лише діяльність партій у певному регіоні, вони все ж дозволяють сформулювати комплексне уявлення і дають певні відомості про чисельність осередків ліберальних партій. До таких відносимо роботи С. Іваницької, С. Ковальчук, О. Кривобок [95], Є. Назарової [102]. Зокрема, статті С. Іваницької присвячені діяльності лібералів у Чернігівській губ., в першу чергу кадетів, але також згадується діяльність октябристів і українських лібералів. Дослідниця провела значну роботу, залучивши архівні джерела України і Росії [86;87]. Ці праці проливають світло на діяльність лібералів Лівобережжя. Не менш цінними виступають публікації С. Ковальчук, що стосуються діяльності одеських кадетів. Одеса була одним із найбільших міст Імперії і кадетський осередок тут був потужним і чисельним [91;92]. Цінність робіт іще підвищується, оскільки авторка посилається на одеську періодику і дає можливість показати висвітлення діяльності лібералів на шпальтах газет.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерела дозволяють чітко уявити інформаційне середовище, в якому розгорталися події. Проте робота з ними має свої особливості. Крім того, вивчаючи різні питання, дослідники часто надають перевагу певним видам джерел. Враховуючи сучасний рівень розвитку науки та тему дослідження, ми використали основні типи джерел: 1) архівні документи, 2) опубліковані документи та матеріали, 3) періодичні видання, 4) мемуари.

До першої групи джерел відносяться документи, пов'язані з організаційною структурою кадетської партії. Це, зокрема, партійний статут, протоколи Центрального комітету, стенограми партійних з'їздів і конференцій, а також виступи лідерів на цих заходах. Значну частину інформації доповнюють неопубліковані архівні матеріали, які відображають діяльність кадетських осередків на території України. Серед таких джерел виділяються документи з архівів, зокрема Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Російської Федерації, Кам'янець-Подільського державного архіву, а також публікації в періодиці, наприклад, у газеті «Громадська думка» [1;2;3;4].

Аналіз цих матеріалів дозволяє отримати уявлення про внутрішню структуру партії, її чисельність, соціальний склад і електоральну базу. Це також дає змогу визначити існування ідеологічних груп усередині партії (ліві, центристи, праві) та крайових (національних) груп, таких як українська, єврейська, польська. Українські кадети, зокрема, активно виступали за розв'язання національного питання шляхом надання українцям навіть обмеженої автономії.

Другий тип джерел, що активно використовувалися в дослідженні, становили друковані документи та матеріали. Вони були опубліковані в різні періоди й охоплювали статuti, програми, протоколи засідань центральних комітетів партій тощо. Використання цих матеріалів набуло особливої важливості через труднощі з доступом до центральних архівів у Москві та Санкт-Петербурзі, де зберігаються документи центральних органів російських ліберальних партій. Серед них – протоколи ЦК кадетської партії часів першої російської революції, програми політичних партій Росії, видані у 1919 та 1992 роках, збірка «Центральний Комітет «Союзу 17 октября» у 1905-1907 рр. Документи і матеріали». Останнім часом також були опубліковані документи та матеріали українських партій: «Українська суспільно-політична думка XX ст. Документи і матеріали», «Українські

політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і додаткові матеріали» та інші.

Публіцистика є видом історичних джерел (за визначенням С. Донченко) що виникають у суспільному середовищі та відображають думки різних соціальних груп щодо важливих суспільних питань [85]. Авторські публіцистичні твори надають особистий погляд на події

Публіцистика ліберального руху, зокрема партійних лідерів XIX ст., часто поєднувалася з періодичними виданнями. Періодичні видання є ще одним видом історичних джерел, які включають довгострокові публікації, що виконують функції організації та структурування громадської думки, забезпечують ідеологічний вплив як держави, так і політичних партій, а також надають інформаційні послуги. Для сучасного дослідника періодика початку XX ст. є важливим джерелом, яке не тільки висвітлює різні погляди та показує тактику й стратегію, але й надає оцінки сучасникам та демонструє їхнє сприйняття подій. Однак найціннішим аспектом періодичних видань є передача духу епохи.

Для розуміння характеру місцевих організацій та позицій активістів і лідерів важливими є публікації у щотижневому журналі «Вестник Партии народной свободы» (ВПНС) [16;17;18]. Цей журнал був офіційним органом Центрального комітету партії кадетів і виходив у Петербурзі з 22 лютого (7 березня) 1906 року по 3 (16) лютого 1908 року під редакцією В.Д. Набокова. Важливими джерелами також є статті в центральній та місцевій пресі, написані ідеологами та активістами партії, які згодом видавалися у збірках, а також мемуари і листування. Такі основні джерела дозволяють дослідникам поглянути на історію кадетських структур «зсередини», простежити процес їхнього створення, структуру, чисельність, склад та методи діяльності.

30 листопада 1905 року Є. Чикаленко подав заяву губернатору про заснування щоденної газети «Громадське слово» та журналу «Нове життя». Однак дозволу він не отримав, оскільки чиновник, переглянувши програму видань, аргументував відмову тим, що вони нібито прагнуть змінити

державний устрій Росії, створити автономні регіони та передати землю у власність народу, що заборонялося законом.

Згодом В. Леонтович подав нову заяву, врахувавши попередній досвід і використавши свої зв'язки. Він отримав дозвіл на видання газети «Громадська думка» та місячника «Нова громада». Для додаткової перестороги Б. Грінченку було доручено подати документи на ще одну газету під назвою «Рада».

У ніч перед Новим роком (1906) було віддруковано перше число «Громадської думки», а вже 1 січня воно з'явилося на київських вулицях [85]. Проте радість була недовгою — поліція провела обшук та конфіскувала частину тиражу, хоча співробітники змогли сховати решту. Попри судові переслідування, конфіскації, цензурні заборони, штрафи та арешти, газета продовжувала виходити. Вдалося сформувати творчу команду, залучити до співпраці відомих громадсько-політичних діячів та письменників, а також розширити мережу розповсюдження. Хоча редактором спочатку був В. Леонтович, через чотири місяці редакційний комітет призначив редактором Ф. Матушевського. Газета проіснувала сім з половиною місяців і була закрита 18 серпня 1906 року після чергового обшуку жандармів [20, с.21]. Однак, газета виконала свою місію, пробивши шлях на зрусіфікованому інформаційному ринку України.

15 (28) вересня 1906 року побачило світ перше число газети «Рада», хоча одразу ж було конфісковане за розпорядженням цензури [85, с. 34]. У вступній редакційній статті газета зверталася до читачів із такими словами: «Розпочинається нове видання... Ми будемо висвітлювати національно-культурні потреби українського народу, виступати за конституційний устрій Росії, який би повною мірою гарантував права кожної людини і кожного народу, забезпечувати добробут і щасливе життя, а також землю для селян. Ми завжди будемо обстоювати ці принципи... Говоритимемо лише те, що велить наша совість, наш обов'язок перед рідним краєм і його мільйонами мешканців, яким ми бажаємо волі, миру та щастя» [35].

З урахуванням грізкого досвіду газети «Громадська думка», «Рада» унікала відкритого декларування політичної платформи, хоча фактично сповідувала ідеї радикально-демократичної партії: федеративний устрій, автономію України та передачу землі селянам. Однак газету не можна було вважати вузькопартійним виданням, оскільки вона не дотримувалася програм чи тактики жодної політичної сили. Її метою було висвітлювати як актуальні питання, так і загальні, більш принципові проблеми українства з позицій різних прогресивних партій, прагнучи служити культурним, громадським та політичним інтересам всієї України. Як показав розвиток подій, така стратегія об'єднання національних сил виявилася єдино правильною та далекоглядною.

Видання в Україні під час Російської імперії перебували під суворим наглядом уряду та правих політичних кіл. Аналіз протоколів засідань Московського комітету в справах друку свідчить, що українська преса в Москві перебувала в умовах, подібних до тих, у яких були інші національні видання. Головна різниця полягала в меншій кількості українських видань, через що у циркулярах частіше згадувалися польські, єврейські, латиські, естонські та інші видання. Особливою рисою нагляду за пресою національних меншин була потреба в перекладі матеріалів російською мовою, для чого призначалися спеціальні перекладачі.

У цих умовах цензури в 1912 році в Москві вийшов місячник «Украинская жизнь», створений завдяки зусиллям місцевої та столичної громади [54-61]. Журнал, як і попередній петербурзький «Украинский вестник» (1906), був спрямований на російськомовного читача, захищав національні інтереси та прагнув об'єднати українців. Часопис «Украинская жизнь» став одним із найбільш визначних досягнень української преси дореволюційної доби. Хоча і тут простежувались певні суперечності, оскільки журнал був російськомовним, через що деякі українські діячі критикували його діяльність. Але з іншої сторони, це дозволяло залучити російського читача і привернути його увагу до проблеми автономії України і

захист прав українського народу. Досить швидко, часопис набув популярності. У ньому окрім статей С. Петлюри і М. Грушевського активно публікували свої статті і дописи російські публіцисти, зокрема М. Горький, М. Бердяєв, А. Луначарський. Журнал мав трохи інакшу спрямованість, аніж газети «Рада» чи «Громадська думка», оскільки ніс не інформативну функцію, а полемічну. На шпальтах часопису постійно йшла дискусія щодо місця і ролі українців в Російській імперії, їх статусу. Зокрема, саме в «Украинской жизни» відбувалась дискусія між українськими і російськими політиками (переважно лібералами) щодо можливого статусу української мови і надання культурної автономії України.

Остання група джерел – це документи особистого походження. Сюди входять спогади, мемуари, щоденники, листування. Зазначимо, що більшість ліберальних діячів були ідеологічними супротивниками більшовицького режиму, тому доступ до таких джерел у радянську добу був вкрай обмежений. Їх масова публікація припала на 1990-ті рр., коли була скасована цензура. У пострадянських країнах почали масово друкувати особисті документи політичних діячів доби імперії. Серед них, зокрема, спогади О. Маклакова [73;72], П. Мілюкова [74], Ф. Родічева [75], В. Вернадського [70], Є. Чикаленка [76], Д. Дорошенка [71] та ін. Особисті джерела є досить суб'єктивними, але від цього їх цінність не зменшується. Часто в особистих спогадах політичні діячі згадують деякі факти або судження, котрі не могли бути опубліковані у пресі або офіційних документах. Окрім того, особиста оцінка сучасників допомагає пролити світло на атмосферу епохи і показати особистий погляд на політичні події.

1.3. Методологія

Магістерська робота виконана, враховуючи методологічні принципи, такі як об'єктивність і історизм, логічність, відповідність, всебічність та підходи до багатовимірності, діалектики, системності та регіонального аспекту. У дослідженні використані різноманітні конкретно-історичні

методи, такі як історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, синхронний, діахронічний та ретроспективний. Також були використані міждисциплінарні методи, а також методи, запозичені з інших соціально-політичних і гуманітарних дисциплін, такі як системно-структурний аналіз, класифікація, верифікація, виключення, фальсифікація та використання статистичних методів.

Для дослідження діяльності політичного напрямку, такого як лібералізм, з використанням принципів історизму й об'єктивності, важливо використовувати системний та конвергентний підхід. Це передбачає аналіз симбіозу різноманітних впливів на становлення, походження та діяльність політичних партій та організацій в Україні протягом відповідного періоду. Зокрема, для забезпечення об'єктивної оцінки ліберального руху в країні на початку ХХ ст. варто розглянути діяльність політичних партій та організацій різних спрямувань.

Застосування принципу об'єктивності вирішується у з'ясуванні закономірностей виникнення, функціонування та відходу з політичної арени кожної ліберальної партії України. З огляду на принцип історизму, ми можемо проаналізувати такі аспекти: коли і чому виникли ліберальні партії та рухи в Україні; яке значення вони мали під час свого існування; які зміни відбувалися у їх програмних засадах, політиці та тактиці; і яким чином та з яких причин вони відходили з політичної арени.

Для дослідження генези ліберальних партій використовувався історико-генетичний метод. Порівняльно-історичний метод дозволяє розкрити загальні закономірності та специфічні особливості діяльності лібералів України в контексті політичних партій Російської імперії на початку ХХ ст.. Історико-типологічний метод важливий для визначення місця українських ліберальних партій у політичній системі України. Використання проблемно-хронологічного методу спрямоване на аналіз політичних подій у послідовності за часом, руху та історичних змін в лібералізмі.

Синхронний метод включає в себе дослідження активності ліберальних партій та організацій України одночасно в різних регіонах. Також важливим є використання методу періодизації (діахронічний метод), що дозволяє зрозуміти специфіку політичних проблем у різні періоди. Цей підхід дозволяє аналізувати політичні процеси минулого у конкретних історичних умовах з урахуванням їх змін і розвитку. Ретроспективний метод допомагає реконструювати та вивчити події минулого. Крім того, були використані міждисциплінарні методи. Системно-структурний підхід дозволяє отримати комплексну інформацію про проблеми лібералізму в Україні за певний період, використовуючи різноманітні архівні джерела, спогади та періодику.

Синхронний метод досліджує активність ліберальних партій та організацій України одночасно в різних регіонах. Також важливим є використання методу періодизації (діахронічний метод), що дозволяє розуміти специфіку політичних проблем у різні періоди. Цей підхід дає змогу аналізувати політичні процеси минулого у конкретних історичних умовах з урахуванням їх змін і розвитку. Ретроспективний метод допомагає реконструювати та вивчити події минулого.

Застосовувалися також міждисциплінарні підходи: системно-структурний метод дозволяє отримати ґрунтовну інформацію про проблематику лібералізму в Україні того періоду, використовуючи різноманітні архівні матеріали, мемуари та періодику. Партійні програми, статuti, прокламації, публіцистичні твори та приватне листування безпосередньо відображають події та явища ліберального руху. В цілому, документи з'їздів українських лібералів збереглися у дуже обмеженій кількості. Звіти та рапорти жандармських управлінь надають специфічну інформацію, адже вони склалися з різних приводів, інколи дуже локальних, як-от окремі збори лібералів або обшуки. Публіцистика газет і журналів відображає позиції політичних груп: як урядових, так і опозиційних. Великий фактичний матеріал преси є важливим доповненням до документів для

дослідження світогляду, форм і методів діяльності українських і російських лібералів.

Застосування зазначених методів дозволяє проводити глибокий і всебічний аналіз, відтворюючи історичні події, пов'язані з діяльністю українських ліберальних партій. Це сприяє правильному розумінню змін у програмних засадах та стратегіях, а також висвітленню всіх аспектів діяльності українських ліберальних партій і їхніх стосунків з іншими політичними силами в різних умовах. Таким чином, методологічна база магістерської роботи будується на застосуванні діалектики загального і конкретного, враховуючи історичні закономірності, випадковості та можливі альтернативні сценарії розвитку подій.

РОЗДІЛ II. ПОЯВА ОСЕРЕДКІВ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

2.1. Передумови появи ліберальних партій у Наддніпрянській Україні

Поява політичних партій є наслідком формування модерного суспільства і поступовий відхід від традиційного устрою. Російська імперія переживала цей процес протягом XIX-початку XX ст. Варто зазначити, що традиційний устрій держави, включаючи становий поділ, корпоративну кругову поруку (відповідальність особи перед общиною і общини перед державою) довгий час штучно консервувався, оскільки правлячі імперські еліти боялись повторення досвіду європейських та американських революцій, в результаті яких «Старий режим» (абсолютизм) був повністю знищений, станова приналежність перестала грати ключову роль в житті людини, а корпорації (общини, цехи, гільдії) уже не мали влади над своїми членами [98, с. 852]. Імперська верхівка враховувала досвід Європи, а тому старалась зробити процес модернізації контрольованим і поступовим.

Проте така практика мала зворотні і вкрай болючі наслідки для імперії: процес емансипації особистості від держави, корпорації, станової приналежності штучно гальмувався, що видно на прикладі відміни кріпацтва або надання самоуправління міським общинам. Відповідно, ментальність і світогляд людей також консервувався. Піддані царя звикли до державної/общинної чи дворянської опіки над собою і своєю родиною [98, с. 479]. Коли почалися «Великі реформи» Олександра II, які повністю змінили суспільство держави, не всі його піддані змогли зрозуміти і оцінити масштаб і результативність реформ. Зокрема, селянська реформа 1861 р. більшістю селян сприймалась як «обман» їх очікувань, адже не відбулось покращення їх рівня життя, земля залишилась за поміщиками, а волю потрібно було оплатити з відсотками [100, с. 380].

Проте саме «Великі реформи» стали передумовою формування політичного життя в Російській імперії і зачатків громадянського суспільства. Реформи мали ряд позитивних наслідків. По-перше, формування незалежних

органів селянського (община) і міського (дума) самоврядування [101, с. 19]. У провінціях з'явилися і нові органи самоуправління, земства, котрі займалися соціальною сферою і розвитком інфраструктури. Незважаючи на обмежене коло повноважень (самі земці називали це «епохою малих справ»), це був перший справжній досвід для підданих імператора щодо власної політичної діяльності [93, с. 277]. Земці активно співпрацювали із міською/губернською владою у сфері освіти, медицини, культури, санітарії, інфраструктури, мистецтва, релігійних справ. За десятиліття існування земств, діячі земського руху отримали значний досвід управління і чудово розбирались у тонкощах провінційного життя, знали настрої селян і міщани, народні сподівання, менталітет і політичні погляди.

Колосальний вплив мало також проведення судової і міської реформ. Перша забезпечила існування незалежної гілки влади – судової, яка відтепер була відділена від адміністративної. Якщо раніше, людину могли засудити за розпорядженням генерал-губернатора, відправити у рекрути на військову службу, заслати у Сибір на каторгу, то тепер будь-яке покарання окреслював виключно суд. Суд став всестановим, відповідно перед законом усі піддані ставали рівними [111, с. 48]. Було легалізовано адвокатуру, кожен міг найняти адвоката, який представляв би інтереси клієнта. Селянська община все ще мала право заслання до Сибіру своїх членів, що порушили закон, але поступово і цю функцію перебирає волосний суд. Міська община, цехи і гільдії, дворянські органи також втратили право судити своїх членів. Відповідно, формується особиста відповідальність люди лише за власні вчинки, що посилює процес емансипації особистості [100, с. 392].

Міська реформа дарувала міщанам право формувати свої органи влади – думи і управи, які мали регулювати усе життя міста. Але й тут не обійшлося без обмежень. Зокрема, міністр внутрішніх справ призначав міських голів у губернських центрах і загалом міське самоврядування обмежувалося повноваженням губернатора, яких призначав Петербург. Проте навіть в такому вигляді, самоуправління міст дозволило накопичити значний

досвід у сфері державного управління, проведення передвиборчих кампаній, голосувань, боротьби проти сваволі чиновників. Поступово, саме міські думи і земства стають центрами політичного життя в імперії [80, с. 39].

Процес модернізації пришвидшується в останні десятиліття XIX ст. Незважаючи на «контрреформи» Олександра III, які іще більше повноваження земств і міських органів, результати «Великих реформ» стають все більш явними. В державі формується порядок, який російський історик Б. Миронов називає «всестановою правомірною монархією» [99, с. 405]. Цей термін відображає суть тогочасного імперського суспільства: становий поділ зберігається, але всі стани стають рівними перед судом і законом. Відтепер, лише писані державні закони мають юридичну силу, натомість правові традиції і привілеї відходять у минуле. Незважаючи на формальне збереження самодержавства, тепер навіть влада царя обмежується прийнятими законами.

Це була епоха як значного підйому, так і великих потрясінь. До останніх можна віднести трагічну долю, яка спіткала імперську аристократію. Розвиток ринкових відносин, капіталістичного устрою з вільним ринком призвів до того, що дворянські привілеї перестали грати велику роль у житті людини, натомість головну роль відіграє достаток сім'ї, наявність потрібних зв'язків і фінансові можливості. Далеко не всі дворяни змогли влитися у новий соціум. Дворяни, чиє багатство здебільшого залежало від праці кріпаків, втративши свій «основний актив» не змогли пристосуватись до нових умови і розорились [98, с. 735]. До початку XX ст. більшість дворянських маєтків в імперії була закладена в кредиторів. Дворяни іноді десятиліттями не виплачували борги, які переходили нащадкам, а останні, не маючи змоги їх погасити, втрачали своє майно [108, с.31].

Сильно зменшується роль дворян у сільському господарстві і промисловості. Однак дворянство не було гомогенним, у ньому чітко можна виділити магнатські клани – найбільших землевласників і фінансистів

імперії, які мали значні капітали та інвестували в нові проєкти. Натомість, провінційне дворянство здебільшого не мало вільних коштів навіть для модернізації свого господарства. Це також зіграло свою роль у процесі формування політичних партій.

Наприкінці XIX ст. завдяки освітнім і соціальним реформам доступ до якісної освіти став відкритішим для різних станів. Багато дітей купців, ремісників, кліриків, буржуазії змогли отримати університетську або політехнічну освіту, відповідно перед ними відкрились можливості зробити кар'єру чиновника. В університетах і політехніках вони знайомляться із європейськими політичними ідеями, досвідом самоврядування (через студентські корпорації і університетські автономії) і політичним активізмом. Усі ці фактори зробили студентів найбільш активною групою у політичному житті імперії.

У 1895 р. новим імператором стає Микола II, котрий сам мав імідж ліберала і провідника модних політичних ідей. Але вже на першому ж прийомі влаштованому для земців, молодий цар заявив, що їх ідеї про участь в державному управлінні є «безплідними фантазіями», чим одразу ж відштовхнув від себе найбільш досвідчених і активних діячів [93, с. 298]. Земства відтоді будуть в опозиції до влади, чому сприяла і «контрреформа» Олександра III щодо земств. Царський уряд намагався зробити земські органи більш керованими, відповідно були прийняті правила, за якими доступ до посад у земствах закріплювався переважно за місцевими дворянами. Відповідно, такі посади займали саме заможні аристократи, які могли собі дозволити вкладати кошти у розвиток земств, оскільки з казни виділяли надзвичайно малі кошти на їх утримання. Тобто, земські посади зайняли фінансово незалежні дворяни, які могли собі дозволити протистояти владі, адже не були від неї залежними [93, с. 296]. Усе це проявить себе за правління Миколи II.

В останні роки XIX ст. земський рух стає вкрай активним. Відзначимо, що цей рух був малочисельним, оскільки загальна кількість земських гласних

в імперії не перевищувало 12 тис. членів, при цьому політичними проєктами займалось менше 1 тис. [93, с. 281] Здебільшого, це були заможні аристократи, великі землевласники, представники буржуазії: банкіри, промисловці, видавці, судновласники, біржовики. Особливістю їх була опозиційність відносно влади, наявність гарної освіти. Зазначимо й певні негативні риси ментальності політичної еліти: зарозумілість, безкомпромісність у політичних ідеях, відсутність критичного мислення, переконання у власній правоті. Освіченим елітам імперії був притаманний і певний «соціальний расизм» по відношенню до селян і робітників, водночас до чиновників і навіть провінційних дворян [109, с. 48].

Загалом, усі хто не вписувались у ліберальне розуміння «освіченості», сприймалось як «мракобісся» чи «відсталість» і саме це, на їх думку, було причиною усіх негараздів Російської імперії. Звідси й намагання будь-яким чином прийти до влади і переробити державу на свій, «правильний лад». Примітно, що подібні риси світогляду були притаманні й іншими політикам імперії: консерваторам, соціалістам, націоналістам і правлячій еліті [101, с. 431]. Саме ці фактори, що не давали можливості до конструктивної співпраці на благо держави стали головною причиною краху імперії Романових і призвели до кривавої громадянської війни.

Саме земські діячі почали формувати перші протопартійні організації, чому сприяла їх мобільність і корпоративна солідарність. Земці завжди підтримували одне одного, надавали фінансову і адміністративну підтримку. Згідно імперських законів, земства не могли співпрацювати напряму, але влада часто закривала очі, оскільки земства все ж показували свою ефективність. Земці користались цим, проводячи чисельні професійні з'їзди, наприклад лікарів, статистиків, агрономів, адвокатів. Саме на таких з'їздах відбувались політичні дискусії, обговорювалась ситуація в країні, поширювалась нелегальна література, зокрема преса [105, с. 34-35]. Іншим видом комунікації були фінансові установи, зокрема президії банків, союзи агрономів і промисловців, які також перетворювались в політичні союзи.

Одним із центрів земського руху була Москва – тут концентрувались капітали банкірів, купців і землевласників, а також найбагатші аристократичні роди. Серед них Львови, Шереметєви, Шипови. Зокрема, до останніх належав Дмитрій Шипов – очільник московського земства, котрий організував на своїй квартирі збори земців, формально під приводом «консультацій». Влада зреагувала вкрай швидко і заборонила земцям збиратись, а проти Дмитра Шипова почалась кампанія з цькування у монархічній пресі, а в 1904 р. за наказом В. Плеве його зняли з посади, але на той час уже склались передумови для формування першої ліберальної партії [105, с. 37-38].

На 1904 р. уже існували протопартійні ліберальні організації, серед яких виділимо «Бесіду» і «Звільнення». Перша була утворення завдяки Д. Шипову іще у 1901 р., коли в його помешканні збирались видні земці, переважно земельна аристократія (Львови, Долгорукови). На таких зборах обговорювались різні політичні проекти, зокрема створення політичних партій під виглядом економічних і культурних товариств і можливість відкриття власної газети, але останній варіант не був реалізований через заборону цензурного комітету. Поступово, діяльність «Бесіди» припинилась через пасивність її лідерів [105, с. 38]. Організацію «Відродження» заснував «легальний марксист» Петро Струве, котрий у 1901 р. переїхав до Німеччини і там заснував однойменний журнал, в якому публікувались опозиційні автори: ліберали, консерватори, марксисты, соціалісти, анархісти. Поступово, до «Відродження» приєдналися і деякі члени «Бесіди», які надали журналу матеріальну підтримку [104, с. 27].

Поступово, із «Бесіди» також почали формуватись нові організації. До таких відносимо «Союз земців-конституціоналістів», котрий діяв у 1903-1904 рр. і об'єднував земців, які прагнули політичних перетворень. У 1904 р. відбулось декілька нелегальних нарад «Союзу», а в листопаді 1904 р. у Петербурзі на квартирі В. Набокова відбувся I-й Земський з'їзд, він був дозволений владою, але неофіційно. На ньому було проголошена перша

політична програма російських лібералів. Саме на цьому з'їзді відбулося формування першої ліберальної партії в імперії – Конституційно-демократичної («Партії Народної Свободи») [103, с. 49].

Каталізатором формування політичних партій стала Перша російська революція 1905-1907 рр., в результаті якої цар Микола II був змушений опублікувати «Маніфест 17 жовтня», що дарував підданам політичні свободи, в тому числі право засновувати політичні партії і об'єднання, формувати партійні осередки і політичну пресу (газети, часописи, брошури, агітаційну літературу). Окрім того, маніфест запроваджував новий орган влади – Державну Думу, без згоди якої не могли прийматись закони [78, с. 45]. Ліберали виявились найбільш підготовленими до такого розвитку подій. Досить швидко, по всій імперії почали засновуватись ліберальні осередки, які об'єднувались у повноцінні партії. Причиною цього став попередній період діяльності земського руху і ліберальної опозиції, яка активно обговорювали свої проєкти на таємних зібраннях. Інша причина активності лібералів – наявність багатих спонсорів, зокрема земельної аристократії, буржуазії, банкірів, міської інтелігенції [109, с. 79].

Що стосується Наддніпрянщини, то формування власне українських ліберальних партій стало наслідком розвитку українського політичного руху попередніх десятиліть. Окрім земців, активну роль у формування українських партій відіграли осередки громад – протополітичних об'єднань в українських містах і губерніях. Відзначимо, що громади були відносно нечисельними об'єднаннями, оскільки міста в українських губерніях були населені переважно неукраїнцями: росіянами, поляками, євреями, німцями [108, с.33]. Російська мова і культура домінувала у містах Лівобережжя і Півдня, на Правобережжі зберігали свій вплив поляки. Українська інтелігенція була нечисельною через загальну неграмотність населення. Український етнос усе ще залишався «сільським», не існувало навіть стандартів літературної мови, видання українських творів було заборонено Валувєвським циркуляром та Емським указом, уся освіта була російською. Відтак, українських діячів було

вкрай мало [80, с. 55]. Українська ж аристократія мала роздвоєну ідентичність, вважаючи себе водночас українцями і підданими російського царя, остання часто переважала над першою.

Однак українські губернії все ж були одним із найрозвинутіших регіонів імперії. Українські діячі мали тісний зв'язок із Галичиною – «українським П'ємонтом», де український рух активно розвивався був прикладом для наддніпрянців. Перша політична організація у Наддніпрянщині виникнула у Харкові, 1891 р. і називалась «Братство тарасівців» одним із її лідерів став адвокат і публіцист М. Міхновський, що став автором програми партії. До неї входили молоді студенти та інтелігенти, що поставили за мету поступово досягти незалежності України. Протягом 1890-х рр. з'явились ще кілька партійних організацій – Українська національна партія, група Українська соціал-демократія. У 1900 р. з'явилась перша партія – РУП, а пізніше ще кілька партійних об'єднань. [108, с. 35-37] Проте більшість таких партій мали соціалістичний напрямок, ліберальний не був таким популярним до подій 1905-1907 рр.

2.2. Всеросійські та українські ліберальні партії: ідеологічні особливості

Ліберальна ідеологія належить до найстарших політичних платформ в політичній історії. Вона сформувалась ще в епоху Раннього модерну (XVII-XVIII ст.), але до початку XX ст. пройшла складну еволюцію і сильно змінилась, хоча базові ідеї все ж залишилися. Лібералізм був реакцією на посилення ролі держави і формування абсолютної монархії у Європі і відстоював інтереси окремих станів, корпорацій, а пізніше і націй на самоуправління, захист особистих прав і свобод людини, економічної свободи, народного представництва (парламентаризму), обмеження повноважень корони чи уряду конституцією чи іншими писаними актами [82, с. 4]. Лібералізм також був своєрідною моделлю модернізації – переходу від традиційного аграрного суспільства до модерного, в якому головну роль

відігравали міста та промисловість, що почала активно розвиватись у XIX ст. На думку дослідниці С. Донченко, лібералізм сприяв зміни цінностей і світогляду у людей. На кінець XIX ст. лібералізм уже сильно відрізнявся від своєї початкової програми 200-річної давнини. Більш того, ліберальна ідеологія умовно розділилась на два крила – «ліве» і «праве» [85, с. 56].

Праві ліберали виступали під тими ж гаслами, що й століття тому: захист індивідуальних прав і свобод, захист і недоторканість приватної власності, права людини на життя, свободу, гідність, свободу слова, друку, віросповідання, секуляризм (відділення церкви від держави), поширення освіти серед народних мас, економічна свобода і мінімальне втручання держави в економіку. Загалом, на думку правих лібералів, основні революційні свободи уже були завойовані у період «Атлантичних революцій», «Весни народів» і процесу формування конституційних монархій у Європі чи республік у Новому світі і свою основну мету праві ліберали бачили у закріпленні і захисті цих завоювань [111, с. 49]. Праві ліберали фактично перетворились на консерваторів і захисником пануючого державного ладу у більшості європейських країн, виступаючи лише за подальше обмеження монархії і розширення прав парламенту, за децентралізацію влади і подальшу секуляризацію, зокрема позбавлення церкви державного статусу, впливу на освіту, науку, цензуру [78, с. 52].

Але всередині XIX ст. з'являється течія лівого або радикального лібералізму, що стане досить популярною після подій «Весни народів» 1848-1849 рр. Ліві ліберали народились в умовах індустріальної революції і формування модерного суспільства. Це були представники міських класів, зокрема робітників, дрібних торговців, чиновників, «різночинців», молодих офіцерів і студентів. Ліві ліберали виступали уже не лише із політичними, але й соціальними гаслами, захищаючи права промислових робітників, ремісників, батраків, наймитів [104, с. 27-28]. На їх ідеї сильно вплинула нова і модна тоді ідеологія – марксизм, що проголошував ідею класової боротьби і передвіщав світову пролетарську революцію, яка мала закінчитись

формуванням нового безкласового суспільства, в якому не буде експлуатації, держави і насильства. Далеко не всі радикали були марксистами, але ідеї соціального захисту робітників, боротьби проти апарату насильства і національного визволення від імперіалізму вони підтримали. Радикальні ліберали часто були союзниками марксистів, анархістів, націоналістів, зокрема зіграли велику роль у подіях Паризької комуни, Рісорджіменто в Італії, Січневого повстання в Польщі. Отже, ліберальна ідеологія на початок ХХ ст. уже не була єдиною, а представляла собою скоріше світоглядний напрямок у політиці, але розділений. Часто, ліберали виступали по обидва боку барикад, як це було наприклад у Паризькій комуні чи Іспанській революції 1868 р., в яких одні ліберали виступали на боці корони чи уряду, а інші – на боці лівої революції [104, с. 28-29].

В Російській імперії процес модернізації і як наслідок політизації суспільства відбувався набагато пізніше, аніж у Європі. Поява перших протопартійних ліберальних утворень припадає на середину ХІХ ст., коли в Європі старий лібералізм уже переживав свій занепад. Передвісниками російських лібералів були слов'янофіли і західники, що критикували самодержавний устрій і виступали за модернізацію як європейському дусі (західники) або повернення до станово-представницької патріархальної монархії (слов'янофіли). Згодом, уже в період «Великих реформ» перемагає саме проект вестернізації держави і перехід на європейські практики [101, с. 18]. Але попри усі плюси реформ і їх велике значення, вони несли половинчастий характер і гальмували процес модернізації, який так і не був завершений до 1900-х рр. Водночас, від епохи реформ Олександра ІІ пройшло більше 20 років, тобто відбувається зміна поколінь лібералів.

На початку ХХ ст. нове молоде покоління ліберальних діячів – це люди, що виростили в епоху «Великих реформ», а тому прагнули ліквідації самодержавства і переходу до конституційної монархії, яка вже існувала в Англії, Італії, Австро-Угорщині. Як правило, це були вихідці із земського руху, або члени чисельних таємних політичних товариств. Як і в європейській

політиці, російські ліберали розділились на дві фракції – правих і лівих [104, с.30]. Праві ліберали виступали за часткове обмеження самодержавства, введення парламенту, децентралізації імперії, забезпечення прав і свобод людини, зокрема права приватної власності і проведення основних соціальних реформ, чого вимагали піддані. Ліві ліберали увібрали марксистські ідеї та політичний радикалізм, виступаючи за суттєве обмеження монархії, введення загального виборчого права, проведення аграрної реформи, відділення церкви від держави і школи від церкви, надання автономії для народів Росії, зняття обмежень на економічну діяльність і дискримінації за релігійною ознакою [105, с. 45].

Загалом, ліберальний рух в Російській імперії, що став досить потужним під час Першої російської революції 1905-1907 рр. був різнобарвним і представляв різні політичні і економічні угруповання. Проте, в Росії ліберальні партії не стали масовими і попри свою іноді радикальну ліву програму все ж залишались партією міської меншини, бізнесу, великих землевласників та деяких меншин (поляків, євреїв, мусульман). Найбільшими всеросійськими ліберальними партіями були: «Партія народної свободи» (кадети), «Союз 17 жовтня» (октябристи), «Прогресивна партія» (прогресисти) і нечисельні «Партія демократичних реформ» і «Партія мирного оновлення» [103, с. 59-60].

Конституційно-демократична партія (кадетська) або «Партія Народної свободи» була найбільш чисельною і впливовою серед російських лібералів. Вона постала іще в 1905 р. на самому початку Першої російської революції. До кадетів належали діячі земського руху, міська інтелігенція, бізнесові кола, великі землевласники, середній клас і представники національних та релігійних меншин: поляки, литовці, українці, євреї, мусульмани [97, с. 47]. Такий строкатий склад призводив до постійних конфліктів і розколів всередині партії. Деякі кадетські осередки у провінціях взагалі мали власні політичні платформи відмінні від партійної програми, не слухались ЦК партії і проводили власну політику. Загалом, партія кадетів відрізнялась

організаційною слабкістю, страждала на дефіцит бюджету і відсутність підтримки робітників і селян – найбільш чисельних станів. Кадети переважно отримували підтримку у великих містах, зокрема серед середнього класу (купців, ремісників, вчителів, лікарів, викладачів), їх також частково підтримував великий бізнес і деякі аристократичні роди [110, с. 48]. Попри свій значний політичний вплив, кадетська партія залишалась відносно нечисельною і нестабільною.

Правіше від кадетів були октябристи («Союз 17 жовтня»), їх партія виникнула майже одночасно із кадетською і частина кадетів пізніше перейде до октябристів. Останні були правими лібералами і виступали за збереження і деяке розширення завоювань революції, зокрема розширення виборчого права, повноважень земств і міських дум, а найголовніше – октябристи виступали за зняття обмежень на економічну діяльність і недоторканість приватної власності. В партію октябристів вступали банкіри і великі підприємці – фабриканти, судновласники, земельна аристократія і провінційне дворянство [111, с. 65]. Особливістю октябристів було саме домінування економічних принципів над політичними. Також деякі октябристи виступали за надання автономій деяким провінціям і корінним народам імперії, але з цього питання всередині партії не було єдності, оскільки ідея децентралізації сприймалась абсолютно по-різному. Октябристи були парламентською партією, їх осередки в губерніях були непостійними і часто після виборів припиняли діяльність. Партія октябристів включала в себе багатьох правих лібералів, колишніх кадетів і поміркованих чорносотенців, до уряду в цілому була лояльною, особливо до реформ П. Столипіна [110, с. 50].

Пізніше інших була сформована «Партія прогресистів». Вона була ближчою до октябристів, хоча в політичній сфері стояла на позиціях близьких до кадетів. Як і октябристи, прогресисти захищали інтереси великого бізнесу. Це була партія промисловців і банкірів, котрі виступали за встановлення ринкових відносин в державі і перетворення її на правову конституційну

монархію. Їх програма була своєрідним компромісом між каде́тами і октябри́стами: з одного боку, прогресисти були проти радикалізму лівих і насильницьких перетворень. З іншого, на відміну від октябристів. Прогресисти були в опозиції до уряду, виступали проти дій П. Столипіна щодо придушення революції і загалом за ліквідацію самодержавства і встановлення правого режиму, схожого на британську монархію, в якій король «Царює, але не править» [119, с. 14]. Прогресисти гратимуть велику роль лише у Державній Думі IV-го скликання.

Найменш впливовими і чисельними були партії «Демократичних реформ» і «Мирного оновлення». Вони існували всього кілька років і увійшли до прогресистів, октябристів і кадетів. Майже всі дрібні ліберальні партії не мали чітких програм і поглядів на переоблаштування держави та проіснували досить короткий час. Наприклад, «Партія демократичних реформ» складалась із колишніх правих кадетів, яким не подобалась партійна програма. «Партія мирного оновлення» мала програму, схожу із кадетською: двопалатний парламент, підконтрольний парламенту уряд, обмеження самодержавства, захист прав і свобод, економічні свободи і проведення соціальних реформ, зокрема введення соціального законодавства і введення загального виборчого права з 25 років [119, с. 14-15]. Пізніше, вищезгадані партії стануть основою для прогресистів, або увійдуть до кадетів і октябристів.

Що стосується власне українських ліберальних партій, то й тут бачимо велику кількість політичних організацій і розмаїття програм. Відзначимо, що виділення чисто українських ліберальних партій із-поміж загальноросійських є вкрай важким. Це пов'язано із наявністю у наддніпрянців «роздвоєної ідентичності», коли українець міг мати і власну національну ідентичність, при цьому розглядати себе і як підданого російського імператора. Тому, для більшості населення Наддніпрянщини не було чимось незвичним вступати у всеросійські партії і розділяти із російськими лібералами спільні ідеї і політичні програми [119, с. 17]. Проте уже у 1900-х рр. починає виділятися

власне український ліберальний рух, який хоч і співпрацював із російським, але почав відстоювати власні національні інтереси.

Першою протополітичною організацією українців стала «Українська загальна організація», яку іще називали «безпартійною». Назва цілком характеризує це об'єднання, яке відбулось за сприяння В. Антоновича, О. Косинського та ін. у Києві 1897 р. Досить скоро УЗО об'єднала тисячі українських діячів у різних губерніях. Філії УЗО були створені в 24 містах і містечках. За наступні кілька років, організація стала досить чисельною і впливовою. Але відсутність політичної програми і роз'єднаність філій була її слабким місцем, що стало причиною подальшої реорганізації. У 1900 р. у Харкові було створено Радикальну українську партію (РУП) – першу повноцінну політичну партію Наддніпрянщини. Проте й вона проіснувала недовго. Як і УЗО, РУП об'єднала людей зовсім різних, іноді протилежних політичних поглядів. На той час, українська молодь уже стояла на більш радикальних позиціях, аніж старе покоління «громадівців». Досить популярним став марксизм і молоді українці почали засновувати соціалістичні і марксистські гуртки [85, с. 80]. У 1903 р. РУП прийме марксистську програму за свою політичну платформу, що призведе до остаточного розколу в партії, від якої відійдуть ліберали і націоналісти.

Першою суто ліберальною партією стала Українська Демократична партія (УДП), створена восени 1904 р. Її засновниками були відомі діячі українського руху, що тяжіли до центрризму і лівого лібералізму, як Є. Чикаленко, В. Чехівський та ін. Кістяк нової партії складали члени РУП, УЗО та інших українських організацій, зокрема «Київської громади». Того ж року відбувається і перший установчий з'їзд УДП, котрий затверджує політичну платформу: боротьба за автономію України, відміну дискримінації і заборони української мови і преси, обмеження самодержавства, проведення аграрної реформи шляхом викупу поміщицьких земель, затвердження трудового законодавства [107, с. 76].

Але одразу із формуванням партії УДП, у ній стався розкол, на умовних «радикалів» і «поступовців». Перші виступали за активну агітацію і поширення революційної літератури серед селян і робітників. Останні склалися із «громадівців» і діячів старшого покоління, що боялись репресій з-боку царського уряду, а тому вели себе пасивно, а після прийняття політичної програми УДП фактично перестали брати участь у роботі партії. Це призвело до політичного конфлікту, із партії вийшли Б. Грінченко, М. Левицький, Ю. Юркевич. У 1905 р. вони створили нову партію Українську радикальну партію, котра також стояла на ліберальних засадах [85, с. 82]. Основною відмінністю між обома українськими ліберальними партіями була у розбіжностях соціально-економічної програми: в УДП вона відігравала другорядну роль, демократи більше наголошували на політичних питаннях, зокрема скасування Емського указу і надання автономії Україні. Радикали ж більше акцентувались на економічній програмі, зокрема проведення аграрної реформи, введення 8-годинного робочого дня, передача заводів і фабрик трудовим колективам.

Проте розкол між лібералами лише призвів до ослаблення обох партій, що виглядало загрозливим уже восени 1905 р. коли було прийнято маніфест «17 жовтня» і почалась підготовка до виборів у I Державну Думу. Аби якось виправити ситуацію і отримати голоси на виборах керівники УДР і УРП вирішили об'єднатись в єдину партію. УРП увійшло до складу Демократичної партії на правах автономії, а єдина партія називалась Українська демократично-радикальна партія. Її лідерами стали І. Шраг, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, С. Єфремов та ін [107, с. 78].

2.3. Лібералізація цензури, як передумова появи політичної преси у Наддніпрянщині

Імперська система самодержавства, що існувала в Росії із початку XVIII ст. передбачала жорстку централізацію і цензуру, котра означала обмеження або повну заборону на критику чи обговорення заходів центрального уряду

або волі царя. Відзначимо, що цензурна система імперії протягом понад 200 років постійно змінювалась, іноді уряд «закручував гайки» і посилював цензуру. У XIX ст. в імперії починає розвиватись преса спочатку підконтрольна державі, але поступово виходять приватні, академічні, локальні, церковні видання. Причиною цього було поширення грамотності і освітні реформи, які призвели до відкриття університетів, училищ і гімназій. Однак довгий час преса займається висвітленням локальних тем. Так в академічних і церковних виданнях друкувались статті і дописи з історії, краєзнавства, культури, філософії, іноземні новини і переклади іноземних творів. Поступово засновуються літературні журнали і альманахи, в яких друкуються художні твори, спогади, мемуари. Але політика всередині імперії все ще була під негласною заборорою, тому видання її не друкували. Значні зміни у пресовій сфері відбуваються після проведення земської і міської реформи, оскільки органи самоврядування (земські і міські управи, міські думи) отримали право мати власні друковані органи [114, с. 77].

До кінця XIX ст. цензурне відомство мало досить розгалужену мережу інституцій. Центром залишався Петербург, де перебував Цензурний комітет, який розробляв і змінював цензурне законодавство, основним елементом якого був Цензурний статут (вперше прийнятий у 1804 р.) [113, с. 296]. Але у наступні десятиліття цензурні інституції імперії поступово змінювались. У 1865 р. Цензурний комітет був скасований, а його повноваження передані МВС, де було створено Управління у справах друку. Згідно законів 1865 р., цензура була послаблена, зокрема від неї звільнялись більшість видань, що виходили у Петербурзі і Москві. Але було створено окремий відділ, який займався провінційною цензурою, від якої були звільнені державні, університетські і археографічні видання [113, с. 296-297].

Нагляд за друком і друкарнями в столицях імперії займався спеціальний відділ, а провінційна цензура була передана під нагляд адміністрації губернатора. Такі нововведення викликали незадоволення видавців, оскільки цензорами часто виступали малограмотні чиновники, котрі могли заборонити

друк із будь-якої причини. Незважаючи на введення судової реформи, цензура залишалась у сфері урядового контролю, тому видавець чи редактор ніс адміністративну чи навіть кримінальну відповідальність за розпорядженням губернатора, міністра внутрішніх справ чи спеціального указу Ради Міністрів. В епоху «контрреформ» Олександра III цензура була встановлена для всіх видань, що виходили принаймні раз на тиждень. Заборона на видання могла видавати спеціально створена урядова комісія. Було введено також практику зупинення друку видання без його формальної заборони, термін призупинки друку не встановлювався і міг тривати постійно [115, с. 203]. Таким чином, уряд почав боротись із опозицією економічними методами, адже зупинка друку і продажу видань приносила економічні збитки.

Нові зміни в цензурному законодавстві відбулись напочатку XX ст. До цього часу, кількість грамотного населення в імперії збільшилась в рази, швидко зростали й друковані органи і видавництва, збільшувалась кількість підписників на різні видання. При цьому, цензурна політика не змінювалась, хоча це викликало лише роздратування у суспільстві. У 1903 р. царський уряд почав роботу над цензурною реформою [113, с. 298]. Зокрема, були введені посади цензорів у найбільших містах імперії, серед них у Харкові і Катеринославі. Але як показав досвід, цензори були залежними від губернатора і виконували їх розпорядження, таким чином ця реформа нічого суттєво не змінила. У січні 1905 р. почала працювати урядова «Комісія Кобеко», але до неї залучали лише лояльних консервативних діячів, фактично комісія не змогла вирішити питання зміни у цензурному законодавстві [115, с. 205].

Але «Комісія Кобеко» зіграла значну роль у становленні україномовної преси. Іще в грудні 1904 р. до уряду почали звертатись українські діячі із проханням відмінити Емський указ 1876 р. і дозволити вихід українських видань. На той момент уряд очолював ліберально налаштований С. Вітте, який пообіцяв українцям зняти всі заборони на український друк.

Відзначимо, що Валувський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. дійсно нанесли неправної шкоди розвитку української преси у Наддніпрянщині, сильно загальмувавши її розвиток [108]. Також це негативно вплинуло на розвиток видавничої справи, оскільки російську пресу могли читати лише люди із певним освітнім рівнем, натомість більшість українського населення російську мову розуміли погано. Наслідком цього стало поширення нелегальної літератури і преси, котру привозили із підавстрійської Галичини і Буковини.

Але в січні 1905 р. почалась Перша російська революція, що сильно паралізувала роботу багатьох урядових органів, особливо у провінціях. Влада була зайнята в першу чергу придушенням армійських бунтів, повстань у містах і заворушеннями у селах, тому до грудня 1905 р. цензура де-факто не працювала. Усю імперію заповнили чисельні революційні і опозиційні видання, котрі великими тиражами друкували раніше заборонені тексти. 17 жовтня 1905 р. виходить знаменитий «Маніфест 17 жовтня», у якому влада офіційно проголосила свободу друку і совісті, теоретично, що означало відміну усієї попередньої цензури [114, с. 78]. Так почався «безцензурний» період, але він протривав всього місяць, оскільки вже наприкінці листопада 1905 р. було введено нові закони щодо цензурування творів. А в 1906 р. незадовго до скликання I-ї Думи цар підписує нові правила цензури, які фактично нівелюють усі здобутки 1905 р. Але все ж деякі речі залишились і це було кроком вперед: відтепер цензура забороняла лише твір, натомість видавництво і особисто видавець чи редактор відповідальності за це не ніс. Але за друк забороненої літератури, зокрема яка пропагувала класову ненависть, заклики до повалення державного ладу, чи образу імператорської величності редактор і видавець могли нести і кримінальну відповідальність, але здебільшого за друк матеріалів, що не пройшли цензуру, слідував штраф котрий був значно збільшений (з 300 до 3000 руб.) [115, с. 206]. Також таємні урядові циркуляри закликали губернаторів і жандармське начальство в

губерніях пильно стежити за видавництвами і особисто контролювати питання цензурування.

Головним здобутком подій 1905 р. можемо вважати відновлення україномовної преси. За розпорядженням царського уряду, була зібрана відповідна комісія із представників академії наук і мовознавців, котрі визнали українську мову незалежним «наречієм», відповідно це відкривало можливість до друку українською [114, с. 78]. Також ця комісія визнала Емський указ таким, що наніс значну шкоду державі і рекомендував легалізувати друк українською. Таке рішення важко переоцінити, нарешті українцям було дозволено писати, читати і друкувати твори рідною мовою. Іще під час революційних подій 1905 р. почали з'являтися перші нелегальні українські видання, а вже за кілька місяців вони стають легальними.

Відзначимо, що формування україномовної політичної преси відбувалося у тісному зв'язку із партогенезом і формуванням політичного життя Російської імперії. На той момент український рух переважав саме в містах і був чисельно невеликим, більшість українських діячів належали до інтелектуальних професій: вчителі, лікарі, юристи, журналісти, чиновники. Відповідно, дозвіл на друк українською став причиною активізації як україномовної періодики, так і партійної та агітаційної літератури. Україномовних газет було небагато і лише частина із них мали політичну направленість, оскільки і редактори і спонсори і дописувачі і ЗМІ часто були представниками політичних партій. Так, одну із перших україномовних київських газет «Громадська думка» заснував відомий меценат ліберальних поглядів Є. Чикаленко, який також був членом і спонсором УДРП [85, с. 81]. Саме на його гроші виходила «Громадська думка», а після її закриття у серпні 1906 р. нова газета «Рада». Чикаленко також фінансував видання «Київської старовини» у 1905-1906 рр. і її наступницю «Україну», видання газети «Нова громада» у 1906 р. Так само й інші українські політики виступали і як журналісти і редактори: С. Єфремов, Б. Грінченко, С. Петлюра, Д. Дорошенко, В. Науменко, Д. Антонович, О. Лотоцький, Л. Українка та ін.

2.4. Процес утворення перших ліберальних осередків в Україні

Найбільшою та найвпливовішою була Конституційно-демократична партія (кадети), яка організаційно сформувалася в жовтні 1905 року. Вже восени цього ж року почали з'являтися її регіональні відділення в таких містах, як Полтава, Катеринослав, Херсон, Київ та Харків. У Києві партію очолювали відомі діячі, як професор Іван Лучицький, Володимир Науменко та барон Федір Штейнгель. Організаційна структура кадетської партії в Україні була аналогічною до російської. У кожному губернському місті створювалися обласні комітети з місцевими осередками в районах і повітах [118, с. 12]. У Києві було введено поділ міста на п'ять районних ділянок, кожна з яких мала власний комітет. Київський обласний комітет координував роботу на Київщині, Волині та Поділлі, а також забезпечував партійною літературою Чернігівську та Полтавську губернії.

Київський обласний комітет кадетської партії координував діяльність не лише в Київській губернії, але й поширював вплив на Волинську та Подільську губернії, де власних комітетів партія не мала. Крім того, Київський комітет забезпечував літературою осередки в Чернігівській та Полтавській губерніях. Партійні організації засновувалися швидкими темпами, іноді об'єднуючись у так звані райони, як, наприклад, кадети сіл Лозанівка Черкаського повіту та Рєвовка Чигиринського повіту [106, с. 39]. Повітові організації складалися з сільських партійних груп, які мали власну структуру. Наприкінці 1905 та на початку 1906 років до Київського обласного комітету входили групи з багатьох міст і сіл. Вони мали свої комітети в Умані, Черкасах, Фастові, Сквирі, Василькові та інших містечках Київської губернії, а також у Волинській (Рівне, Луцьк, Острог тощо) і Подільській (Могилів-Подільський) губерніях [112, с. 64].

Місцеві партійні групи підтримували зв'язок не тільки з обласним, але й із Центральним Комітетом кадетської партії в Москві. Зв'язком з українськими групами керував секретар ЦК Олексій Корнілов. Вони

інформували керівництво про свою діяльність, організацію та запитували партійну літературу й інші матеріали. Найчисельнішими організаціями в Україні були Київська та Херсонська (включаючи Одесу і Миколаїв) [109, с. 78]. Також активно діяли кадети в Харкові, де їхній осередок очолював професор Микола Чубинський. Загалом кадетська партія в Україні базувалася переважно на російськомовних верствах населення і являла собою багатонаціональне політичне угруповання.

«Союз 17 жовтня» (октябристи) був однією з загальноімперських ліберальних партій, яка почала формувати свої організації в Україні з листопада 1905 року. Хоча партія активно створювала осередки в усіх губерніях України, вона не змогла здобути значного впливу на українське населення, а чисельність її членів зростала повільно [85, с. 71-72].

Однією з причин цього була соціальна структура партії. Найбільший відсоток її членів складали торгово-промислові службовці та управлінці, а також чиновники, часто пов'язані з державним апаратом. До партії записували працівників підприємств за наказом власників під загрозою звільнення. Для збільшення чисельності членів партії в Україні октябристи залучали до своїх лав не лише дворян, але й сільських священників, використовуючи їхній вплив серед селян. Октябристські організації в Україні відрізнялися від загальноросійських своїм ставленням до деяких питань. Наприклад, Полтавський відділ визнав право українців на культурне самовизначення, хоч і з обмеженням щодо збереження політичної цілісності Росії. Харківські октябристи спочатку включили до своєї програми пункт про рівноправність євреїв, але згодом його скасували. Партія була неоднорідною за своїм політичним спрямуванням. У ній існували праве крило, що прихилилося до монархістів, і ліве крило, яке підтримувало кадетів. Деякі місцеві осередки партії мали відверто чорносотенний характер і навіть підтримували антисемітські погроми, як це було у Катеринославі, де місцевий осередок зрештою об'єднався з «Союзом руського народу».

Попри існування осередків октябристів в Україні, їхній вплив залишався обмеженим. Газета «Рада» у листопаді 1906 року писала, що «Союз 17 октября» викликав недовіру до себе через низькі політичні стандарти та можливе об'єднання з монархічними партіями [36]. Водночас, на зразок загальноімперської партії, в деяких регіонах виникали формальні українські організації, як-от «Українська громада 17 жовтня» у Катеринославі, яка не відіграла значної ролі, крім підтримки маніфесту царя. Одним з лідерів октябристів був землевласник Михайло Родзянко, а також Іван Тищенко, редактор газети «Руська правда» і активний учасник Катеринославського губернського земства [85, с. 74].

На початковому етапі свого існування, в кінці 1904 – першій половині 1905 років, Українська демократична партія (УДП) зіткнулася з серйозними внутрішніми суперечками, браком досвіду політичної діяльності та репресивним жандармсько-поліцейським режимом Російської імперії. Через це діяльність новоствореної організації була здебільшого культурно-просвітницькою, а не політичною. Протягом першої половини 1905 року партія намагалася вести пропаганду серед студентів та інтелігенції, майже не звертаючи уваги на селян і робітників. Вперше широка громадськість дізналася про УДП лише з публікації львівської газети «Діло» у липні 1905 року. До цього часу політична діяльність першої української ліберально-демократичної партії залишалася практично невідомою [27].

УДП, яка виникла з великими труднощами, проіснувала як єдина партія всього кілька місяців – з грудня 1904 по квітень 1905 року. Вже з самого початку в партії проявилися як «права» опозиція старших громадянців, так і «ліва» опозиція молодших, яка вимагала більшої політичної активності і вважала, що старі громади її стримують. Лідером лівого крила став Борис Грінченко, якого підтримали Сергій Єфремов, Микола Левицький та Федір Матушевський. Євген Чикаленко, побоюючись розколу, намагався примирити обидві сторони, однак суперечки між радикал-лібералами на чолі з

Грінченком і поступовцями під керівництвом Володимира Науменка продовжувалися.

Ці конфлікти були посилені й особистими стосунками між лідерами партії. Ситуація загострилася настільки, що Грінченко запропонував виключити зі складу УДП Стару Київську громаду, яка порушувала партійний статут, ігноруючи з'їзди і не сплачуючи членські внески. Пропозиція не була підтримана, оскільки це загрожувало розвалити партію зсередини. Остаточний розкол стався 21 квітня 1905 року під час другого партійного з'їзду, коли була прийнята нова редакція програми УДП. Однією з причин розколу стало також помірковане ставлення демократів до боротьби за українське друковане слово, коли вони обмежувалися лише зверненнями до уряду, тоді як інші політичні сили випускали радикальніші брошури та газети.

Виникнення Української радикальної партії (УРП) у Наддніпрянщині відноситься до осені 1904 року, коли група українських радикалів почала діяти в складі Української демократичної партії (УДП) як автономна громада. Деякі дослідники стверджують, що саме в цей період і була заснована УРП. Однак фактичний процес створення партії почався восени 1904 року, а організаційно завершився у квітні-травні 1905 року. При заснуванні своєї партії радикали орієнтувалися на приклад аналогічної організації в Галичині. Борис Грінченко, як лідер поміркованих радикалів, подорожував по Україні, шукаючи однодумців, і активно співпрацював з галицькими активістами та емігрантами зі сходу.

Грінченко також вів переговори з Революційною українською партією (РУП) і «Союзом визволення». Радикальну партію утворила та частина української інтелігенції, яка не підтримувала соціал-демократичний напрям РУП і була ближчою за ідеологією до російських ліберальних народників. Таким чином, розкол в УДП відображав відмінності між старшим і молодшим поколіннями лібералів щодо методів реалізації ліберальних ідей в Україні.

Київська громада партії виконувала функції Центрального комітету (Ради) УРП. Радикали мали невеликі осередки в таких містах, як Глухів, Катеринослав, Полтава, Чернігів, Лубни і Турійськ. Однак їм не вдалося заснувати громади в Одесі та Полтаві через сильні позиції УДП. Найбільша кількість прихильників УРП була зосереджена в Полтавській, Волинській та Київській губерніях.

Видання маніфесту 17 жовтня 1905 року, наближення виборів до І Державної думи, а також неможливість ефективно вести видавничу діяльність однією партією стали важливими чинниками, що сприяли об'єднанню Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП). Окрім того, програмні подібності обох партій зробили це об'єднання природним кроком. На III з'їзді УДП, який відбувся восени 1905 року, делегати майже одностайно погодилися на злиття обох партій. Для вирішення всіх організаційних питань була створена міжпартійна комісія, до складу якої увійшли представники УДП (І. Шраг, Є. Тимченко, Є. Чикаленко) та УРП (Б. Грінченко, М. Левицький).

Остаточне об'єднання планувалося закріпити на спільному з'їзді у грудні 1905 року. Газета «Хлібороб» повідомляла, що загальні збори, ознайомившись із програмами обох партій, ухвалили рішення про об'єднання в одну партію і вибрали делегатів для спільної погоджувальної комісії. Представники Центрального комітету УРП отримали рівні права в Раді УДП. Дослідники, такі як О. Лотоцький, Б. Лановик, Р. Матейко, З. Матисякевич та інші, дійшли висновку, що це злиття стало можливим завдяки глибокій ідейній близькості програм обох партій та узгодженню їхніх позицій у спільній програмі. Як зазначав Ф. Лось, об'єднані партії мали на меті спільними зусиллями добиватися автономії України в рамках конституційного устрою Росії.

Висновки до розділу

Утворення ліберальних партій у Наддніпрянщині було складовою частиною процесу модернізації Російської імперії, що супроводжувалась політизацією суспільного життя, появою політичних партій і об'єднань. Російський та український лібералізм мав свої особливості, що виділяли його із європейського контексту, він мав «лівіший» ухил, пропагував політичний радикалізм, але при цьому виступав за мирне оновлення країни і проти насильницької революції. Також відзначимо, що ідеологічних суперечностей між українськими і російськими лібералами не було, часто це були вихідці з одного середовища, що були особисто знайомі через роботу чи сімейні зв'язки. Їх виділяла лише ставлення до національного питання: українські ліберальні партії відстоювали принцип права націй на самовизначення і вимагали федералізації Імперії та надання автономії різним народам, в першу чергу українцям. Часто ліберальні діячі належали одночасно як до загальноросійських, так і до українських партій. Серед найвпливовіших партій були кадети, октябристи, прогресисти, УДР та УРП (що об'єднались в УДРП).

Політизація суспільного життя також призвела до формування політичної преси в Російській імперії. Революція 1905-1907 рр. дала більше свободи і обмежила цензуру, зокрема і видавничу. Також було дозволено україномовну пресу, що дало поштовх до появи української періодики. Найвідомішими газетами Наддніпрянщини були «Хлібороб», «Громадянська думка», «Рада», альманах «Україна» (колишня «Київська старовина»). Багато газет були рупорами ліберальної пропаганди, оскільки їх редактори і дописувачі часто належали до ліберальних партій (загальноросійських, як кадети чи октябристи або українських, як УРП, УДП).

РОЗДІЛ III. УЧАСТЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ВИБОРАХ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ВИСВІТЛЕННЯ ПУБЛІЦИСТИКИ

3.1. Участь ліберальних партій у виборах до І-ї Думи. Передвиборча кампанія та її результати

Одним із ключових джерел для вивчення цієї теми є київська газета ліберального напрямку «Громадська думка», перший випуск якої вийшов 31 грудня 1905 року. На її сторінках публікувалися відомі українські політичні діячі, серед яких були С. Єфремов, Є. Чикаленко, Б. Грінченко, В. Леонтович та інші. Вже у першому номері газети є згадка про перші загальні збори київських кадетів, що відбулися 28 грудня в жіночій гімназії пані Володкевич. На зібранні були присутні 66 членів партії, які ухвалили рішення брати участь у виборах до Державної думи та вимагали змін у виборчому законодавстві [25]. У статті також повідомлялося про наступні збори партійного осередку, заплановані на 2 січня.

У другому номері «Громадської думки» від 1 січня 1906 року знову йшлося про ці збори, і були названі деякі члени київського осередку, зокрема кн. Є. Трубецкой, проф. Є. Шольп, проф. Т. Локоть, доктор М. Могилянський, а секретарем зборів виступив Л. Абрамович [26]. Вже в четвертому номері від 3 січня зазначалося, що кадети вирішили видавати у Києві партійну газету під назвою «Свобода і Право», редакторами якої стали професори університету Св. Володимира І. Лучицький та В. Науменко. У цьому ж випуску повідомлялося про репресії проти катеринославських кадетів з боку місцевої влади: багатьох заарештували, а газету «Вестник Юга» закрили через запровадження воєнного стану [51].

У сьомому номері газети від 8 січня повідомлялося про збори кадетів у Народному домі Києва, на які прибули делегати з різних міст та представники від селян. Головою зборів було обрано доктора Г. Александровського, який повідомив, що київський комітет активно готується до виборів, веде агітацію та налагоджує контакти з іншими осередками кадетів [52]. З десятого випуску

газети від 9 січня 1906 року стало відомо про участь українських кадетів у з'їзді партії, що відбувся 7 січня у Петербурзі, де серед делегатів були І. Лучицький, М. Петрункевич, М. Василенко.

20 лютого 1906 року було оприлюднено царський маніфест про вибори до Державної думи, за яким виборче законодавство змінилося, знизився майновий ценз, і кількість виборців значно зросла. Конституційні демократи першими розпочали передвиборчу кампанію, досягнувши найбільшого успіху в Києві завдяки активній діяльності місцевого осередку. Їм сприяла українська ліберально-демократична преса, зокрема «Громадська думка», а пізніше і газета «Рада», які публікували партійну програму та списки кандидатів.

Видання Конституційно-демократичної партії (КДП), зокрема «Вісник партії народної свободи» (ВПНС), містять інформацію про існування осередків кадетів у Полтаві, на Чернігівщині та Катеринославщині. Щодо Чернігівської губернії, кадати там займали провідні позиції серед ліберальних та центристських партій. В губернському центрі діяв великий осередок на чолі з О. Свєчіним [16]. Осередок партії в Чернігові був створений уже в грудні 1905 року, ставши одним із перших у межах українських губерній. Партійців нараховувалося близько 100 осіб, хоча населення міста становило менше 40 тисяч жителів, що робило Чернігів найменшим губернським центром в Україні [86, с. 111]. Лідер осередку О. Свєчін заснував газету «Десна», яка офіційно не мала партійного статусу, але фінансувалася КДП, що було зазначено у «Громадській думці» [20, с. 11]

Більшість членів чернігівського осередку належали до дворянського стану, частина — до міщан і духовенства, тоді як робітників і селян серед них не було. Лише на початку 1906 року селяни почали вступати до КДП і виставляти своїх кандидатів [86, с. 115]. На виборах до Першої Думи від Чернігівської губернії перемогу здобули кадати О. Свєчін, І. Шраг, О. Муханов, М. Полторацький, Миклашевський, М. Могилянський та Я. Гужовський [19]

Цей успіх став можливим завдяки наполегливій роботі кадетів. У пресі активно обговорювалося, як влада намагалася перешкоджати їхній агітації. Наприклад, у Ніжині й Глухові були заарештовані члени партії [16], деяких із них заслали до Сибіру без суду, інших ув'язнили. Улітку 1906 року газету «Десна» було закрито [86, с. 115]. З цього часу діяльність чернігівських кадетів пішла на спад, хоча партія залишалася найвпливовішою в губернії аж до початку Першої світової війни.

Цінну інформацію можна отримати, аналізуючи публікації про формування кадетських осередків на Півдні України. Південні губернії, такі як Катеринославська, Херсонська і Таврійська, входили до Новоросійського генерал-губернаторства. Частина українських земель належала до Бессарабії, тому варто звернути увагу і на цей регіон. Найраніші кадетські осередки на Півдні України почали формуватися в Херсонській губернії, зокрема в Одесі [102, с. 32].

Одеса була одним із найбільших міст Російської імперії, де знаходився Новоросійський університет, кілька гімназій, та видавалося чимало газет. Місто також мало найбільшу єврейську громаду в Україні, що значно впливало на місцеве політичне життя, зокрема й на діяльність КДП. У складі одеських кадетів було багато представників єврейської громади. Крім того, місцеві кадети створили передвиборчий блок з українськими, єврейськими та польськими політичними діячами. Офіційно було оголошено про утворення такого блоку між КДП та Українською демократично-радикальною партією (УДРП) [102, с. 35]. Проте, незважаючи на значну кількість українських лібералів у місті, вони не користувалися широкою підтримкою, тому кадети замінили українських кандидатів на більш популярних єврейських.

Лідерами одеських кадетів стали переважно викладачі Новоросійського університету: Є. Щепкін, Н. Ланге, В. Кониський та Я. Новіков [Назарова, с. 33]. Одеські кадети мали великий вплив на виборців, однак їхнім конкурентом були популярні серед робітників і бідних міщан соціалістичні ідеї. Також негативно на позиції кадетів впливали поширені в місті

антисемітські настрої та активність чорносотенців. Влада також створювала перешкоди: через те, що КДП тривалий час не мала офіційного статусу, її членів періодично заарештовували. Так, партійний орган ВПНС повідомляв про арешт С. Штерна та Окольського у квітні 1906 року [17].

Діяльність кадетських осередків також висвітлювалася в журналі «Україна», який був продовженням наукового видання «Київська Старовина» (1882–1907). Відомий український діяч і історик Д. Дорошенко у першому номері «України» за 1907 р. опублікував нарис «Україна у 1906 році» [20], де проаналізував формування політичних партій і їхню участь у виборах до Першої Державної Думи. На його думку, кадети перемогли в більшості українських губерній.

Причиною успіху кадетів стало рішення ліворадикальних партій бойкотувати вибори. Деякі діячі КДП також пропонували не брати участі у виборах або блокувати роботу Думи, доки не буде змінено виборче законодавство [20, с. 11-12]. Д. Дорошенко відзначав, що під час виборів українські кадети активно співпрацювали з УДРП та єврейськими партіями. У Києві вони увійшли до блоку з українськими, російськими та єврейськими партіями і отримали більшість місць від губернії та міста [20, с. 12]. Крім того, Дорошенко підкреслював, що конституційні демократи мали перевагу в тих губерніях, де функціонували земські установи, оскільки земські діячі здебільшого підтримували кадетів. Вони залучали до партії селян і робітників, створювали блоки з іншими партіями, що забезпечило їм перемогу в більшості великих українських міст, за винятком Катеринослава, де через відсутність єдності серед поміркованих партій перемогу здобув чорносотенець [20, с. 12].

Перемога конституційних демократів (кадетів) на виборах до Першої Державної Думи мала значний вплив на політичну ситуацію в Україні та Російській імперії загалом. Більше ніж 60 українських депутатів від кадетів отримали місця в Думі, що дозволило їм створити політичний клуб у Петербурзі, куди увійшли понад 40 осіб, серед яких І. Шраг, барон Ф.

Штейнгель, А. Свечін, Є. Шольц, М. Ковалевський, Є. Прісецький та В. Шемет [20, с. 13]. Однією з важливих ініціатив клубу стало заснування українського політичного журналу «Український вісник» у Петербурзі, де публікувалися як українські, так і російські ліберали, обговорюючи українське питання [20, с. 13-15].

3.2. Реакція лібералів на розпуск Державної Думи: протести і репресії влади

Перемога ліберальних партій, особливо Конституційно-демократичної партії (КДП), на виборах до I-ї Державної Думи Російської імперії в 1906 році була зумовлена низкою політичних, соціальних і стратегічних факторів.

Передумови до перемоги лібералів слід шукати у подіях революції 1905–1907 років, які змусили царську владу піти на поступки. Після масових страйків, заворушень і кривавих сутичок із силовиками, зокрема після Кривавої неділі 1905 року, імператор Микола II був змушений погодитися на деякі реформи. Це знайшло відображення в Жовтневому маніфесті 1905 року, яким було обіцяно створення Державної Думи — представницького органу, обмеженої законодавчої влади. В умовах, коли соціально-політичний клімат у Росії був неспокійним, потреба у легальних партіях, здатних мирним шляхом вирішувати нагальні проблеми, зросла. Ліберальні партії, насамперед КДП, пропонували компромісний варіант реформування держави — не революційний переворот, а перехід до конституційної монархії [109, с. 245]. Це було привабливим для значної частини суспільства, яка прагнула змін, але водночас не підтримувала радикальні дії соціалістів.

Однією з ключових причин перемоги ліберальних партій стало рішення радикальних партій, таких як Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) і Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), бойкотувати вибори до I-ї Державної Думи. Ці партії вважали, що вибори не змінять ситуацію і що царська влада лише робить вигляд, що готова йти на поступки, тому радикали вирішили відмовитися від участі в виборах. Бойкот соціалістів

зменшив їхнє представництво в Думі, що дало перевагу поміркованим ліберальним партіям, таким як КДП [85, с. 180].

Ліберальні партії, наприклад КДП, також активно співпрацювали з національними та етнічними меншинами, особливо в українських, польських і єврейських громадах, які прагнули захисту своїх прав. У багатьох регіонах, таких як Київ, Одеса та інші міста, кадети вступали у виборчі блоки з місцевими національними і єврейськими партіями, що значно розширило їхню підтримку. Зокрема, в українських губерніях кадети часто блокувалися з Українською демократично-радикальною партією (УДРП) та іншими національними силами, що забезпечило їм перемогу в багатьох великих містах, включно з Києвом та Одесою. Ці блоки допомогли КДП залучити додаткових виборців серед національних меншин, які прагнули не лише політичних реформ, а й культурної автономії [111, с. 105].

Ще однією важливою причиною лібералів стала підтримка земств — місцевих органів самоврядування, які діяли в багатьох губерніях Російської імперії. Земські діячі часто належали до ліберальних кіл і підтримували ідеї політичних реформ. Кадети, як партія, яка активно співпрацювала з земствами, отримали значну підтримку на виборах у тих губерніях, де земства вже функціонували і мали вплив. Наприклад, у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях земські діячі активно підтримували ліберальну програму кадетів [112, с.62].

Ліберальні партії також заручилися значною підтримкою з боку інтелігенції, зокрема вчителів, науковців, лікарів і юристів, які виступали за реформи і модернізацію суспільства. У багатьох великих містах кадети користувалися підтримкою викладачів університетів і журналістів, які використовували свій вплив на суспільну думку через друковані видання. Наприклад, у Києві, Одесі та Петербурзі багато відомих професорів і публіцистів підтримували конституційно-демократичну програму [119, с. 15].

Попри те, що в суспільстві були сильні консервативні настрої, прихильники царизму та монархії не змогли організувати ефективну виборчу

кампанію на виборах до I-ї Думи. Консервативні сили, такі як чорносотенці та «Союз 17 жовтня», не мали такої чіткої та популярної програми, як кадети, і не змогли мобілізувати значну підтримку серед населення. Царська адміністрація також не завжди підтримувала їх на виборах, розраховуючи на репресії проти опозиції замість залучення мас до політичного процесу Закон про вибори до Державної Думи, прийнятий після Жовтневого маніфесту 1905 року, надавав перевагу в виборчому процесі більш освіченим і заможним верствам населення [103, с. 97]. Це сприяло перемозі ліберальних партій, оскільки їхні основні виборці — міська інтелігенція, буржуазія та представники земств — мали більше можливостей для участі у виборах.

I-а Державна Дума Російської імперії, скликана в квітні 1906 року, з самого початку стикнулася з серйозними протиріччями між депутатами та царською владою. Основними причинами розпуску стали радикальні вимоги Думи: депутати, особливо представники кадетів та інших ліберальних і соціалістичних партій, вимагали суттєвих реформ, таких як розширення політичних свобод, аграрна реформа з перерозподілом землі на користь селян, обмеження царської влади та запровадження відповідального уряду. Ці вимоги різко контрастували з позицією царя Миколи II, який не бажав послаблювати свій контроль [90, с. 83].

Конфлікт із царем також відіграв важливу роль у розпуску. Микола II розглядав Державну Думу лише як консультативний орган, а не як реальний механізм впливу на владу. Спроби Думи вплинути на політичний курс держави викликали невдоволення царя та його оточення. Відмова царя йти на поступки, а також загострення конфлікту через незадоволення з боку монархії, швидко призвели до розпуску. Аграрне питання стало ще однією ключовою причиною конфлікту. Більшість депутатів, особливо кадети, наполягали на перерозподілі землі на користь селян, тоді як влада та великі землевласники чинили опір таким реформам [94, с. 125]. Це питання викликало глибоке розчарування в селянських масах, які сподівалися на зміни.

Крім того, радикалізація політичного клімату також відіграла свою роль. Незгода між владою та опозицією загострювала ситуацію в країні, а конфронтація посилювала радикалізацію політичного клімату. Дума почала готувати заклики до мирного протесту та ініціювала підготовку аграрних реформ, що стало неприйнятним для уряду.

Розпуск Думи в липні 1906 року мав серйозні політичні наслідки як для опозиційних сил, так і для розвитку політичної системи Російської імперії. Одразу після розпуску частина депутатів, зокрема кадети, зібралися у фінському місті Виборг, де підписали «Виборзьку відозву». У ній закликали до мирного протесту проти царської влади. Однак цей документ не призвів до масових дій і не зміг організувати ефективний опір. Царський уряд відповів на спроби опозиції протестувати посиленням репресій. Депутатів, які підписали Виборзьку відозву, було арештовано, позбавлені прав на політичну діяльність і державні посади [103, с. 105]. Це суттєво послабило ліберальну опозицію.

Розпуск Думи також призупинив будь-які надії на політичні та соціальні реформи, зокрема аграрні перетворення. Це зберегло напругу в суспільстві, особливо серед селянства, яке чекало на розв'язання земельного питання. Хоча I-а Дума була розпущена, цар не скасував інститут парламенту. Почалася підготовка до нових виборів до II Державної Думи, що відбулася в 1907 році, проте нові обмеження виборчих прав і репресії проти опозиційних сил зменшили її вплив і значення [97, с. 20].

«Виборзька відозва» була проголошена у липні 1906 року після розпуску I-ї Державної Думи. Група депутатів, які залишилися в місті Виборг, на чолі з представниками Конституційно-демократичної партії (кадети), підписала цей документ, закликаючи до активного протесту проти царського уряду. Відозва містила вимоги про проведення реформ, дотримання політичних свобод і підтримку демократичних цінностей. Основною ідеєю «Виборзької відозви» була необхідність продовження боротьби за права громадян і проти репресій, які здійснювалися після розпуску Думи. У

Виборзькій відозві депутати закликали населення до мирного громадянського протесту. Основними пунктами документу були:

- Відмова сплачувати податки.
- Відмова служити в армії.
- Загальний бойкот рішень і дій царської влади, яка порушувала конституційні права громадян [90, с. 83].

Документ закликав населення імперії не підтримувати політику Миколи II та вдаватися до мирних форм спротиву, але не закликав до збройного повстання чи насильницьких дій. Ліберальні депутати, які підписали відозву, сподівалися, що масова непокорі владі змусить імператора піти на поступки. У документі наголошувалося на тому, що народ має право на протест і повинен чинити опір деспотичному режиму. Однак, попри те, що відозва отримала певну підтримку серед активістів і радикальних політичних сил, вона не стала потужним інструментом для організації масових протестів [86, с. 111].

Наслідки «Виборзької відозви» виявилися неоднозначними. Хоча документ викликав обурення серед царської влади, він не зміг спонукати до серйозних соціальних і політичних змін. Багато з депутатів, які підписали відозву, були заарештовані та позбавлені політичних прав. Це посилювало репресії проти ліберальної опозиції і, зрештою, зменшило її вплив на політичну ситуацію в країні. Таким чином, «Виборзька відозва» стала важливим, але невдалим етапом у боротьбі за демократичні перетворення в Російській імперії [78, с. 98].

Загалом, ситуація із розпуском I-ї Думи і «Виборзькою відозвою» була своєрідним «ляпасом» з-боку влади опозиції. Лідери лібералів і поміркованих консерваторів, наприклад октябристів і конституційні монархістів, котрі виступали лише за обмеження монархії і введення парламенту, навіть питання про конституцію не підтримували усі партії. Попри це, ані уряд, ані сам цар на компроміси із Думою і перш за все з лібералами йти не хотіли, це наприклад проявляється у питання щодо аграрної реформи, на якій

наполягали кадети. Уряд хоча постійно вів перемовини щодо проведення аграрної реформи, але всі пропозиції кадетів відхиляв [109, с. 366]. Те ж стосувалося й питання підпорядкування Думі уряду, відміні воєнно-польових судів і смертної кари, скасування репресій і політичну амністію, поступовий перехід до конституційного правління, розширення прав земств і дум, обмеження повноваження поліції і губернаторів. Досить швидко стало зрозумілим, що цар Микола II пішов на скликання Думи як на крок вимушений і тимчасовий, аби заспокоїти революційні настрої. Але монарх абсолютно не сприймав цей орган як повноцінний парламент. Через особливості свого світогляду він навіть гіпотетично не уявляв своє обмеження влади і реформу «самодержавства», оскільки вважав це відступом і зрадою державницької традиції імперії.

Усі вищезгадані події мали негативний вплив на діяльність ліберальних партій, зокрема кадетів. Її лідери сподівалися на масовий рух, але їхні сподівання не справдилися. Після репресій кадети втратили значну частину своєї політичної ваги і впливу. В подальшому ліберали зосередилися на поміркованішій політиці та намагалися уникати прямих конфліктів з владою. Після «Виборзької відозви» царська влада посилила репресії проти опозиції та обмежила політичні свободи. Це створило умови для встановлення більш авторитарного режиму під керівництвом прем'єр-міністра Петра Столипіна, який здійснив низку контрреволюційних заходів, спрямованих на зміцнення самодержавства [110, с. 55]. «Виборзька відозва» продемонструвала, що ліберальні політичні сили на початку XX ст. не мали достатньо впливу та ресурсів для організації ефективного протесту або політичної боротьби проти монархії. Це зміцнило позиції радикальніших соціалістичних партій, які почали набирати більше підтримки, особливо серед робітників і селян.

3.3. Ліберали Наддніпрянщини на виборах до II-ї Думи

Перемога конституційних демократів (кадетів) на виборах до Першої Державної Думи мала значний вплив на політичну ситуацію в Україні та

Російській імперії загалом. Більше ніж 60 українських депутатів від кадетів отримали місця в Думі, що дозволило їм створити політичний клуб у Петербурзі, куди увійшли понад 40 осіб, серед яких І. Шраг, барон Ф. Штейнгель, А. Свечін, Є. Шольц, М. Ковалевський, Є. Прісецький та В. Шемет [20, с. 13]. Однією з важливих ініціатив клубу стало заснування українського політичного журналу «Український вісник» у Петербурзі, де публікувалися як українські, так і російські ліберали, обговорюючи українське питання [20, с. 13-15].

На виборах до Першої Державної Думи конституційні демократи здобули значний успіх, зайнявши майже половину місць у парламенті. Кадети стали найбільш чисельною і впливовою парламентською фракцією, до якої належали також спікер Думи та два його заступники [109, с. 179]. Однак їхня конфронтація з царем Миколою II призвела до політичної кризи, що закінчилася розпуском Думи у липні 1906 року. Попри це, інститут Державної Думи не був ліквідований, і виборчий закон 1905 року продовжував діяти, що означало початок підготовки до виборів у Другу Думу [97, с. 37].

На виборах до II Державної Думи політична ситуація в Україні для кадетів значно ускладнилася. В Київській, Волинській і Подільській губерніях умови для участі кадетської партії у виборах стали неприпустимими, що зазначалося у протоколах Центрального комітету кадетів. Однак, попри ці труднощі, кадети активно готувалися до виборів, створюючи виборчі блоки з іншими політичними силами.

В Одесі кадети планували блокуватися з лівими силами, у Харкові вступили в союз із крайніми лівими партіями, а в Києві об'єдналися з прогресистами та лівими партіями. У Чернігові, хоча ліві сили були слабкими, кадети також вирішили створити спільний блок. У Харкові, де кадети та соціал-демократи мали приблизно однаковий вплив, навіть було створено спільне інформаційне бюро, однак його робота була ускладнена

через арешти активістів. У Херсоні сили соціал-демократів були мізерними, а в Полтаві кадети розглядали можливість блокування із соціал-демократами

Незадовго до виборів почали з'являтися численні пояснення Сенату до закону про вибори, які значно обмежували виборчі права селян і робітників. Зокрема, селян, які проживали на казенних, кабінетських і приватновласницьких землях, позбавили права брати участь у повітових з'їздах виборців. Це суттєво зменшило кількість виборців серед селян, робітників і службовців, що стало одним із заходів уряду, спрямованих проти опозиційних партій. Наприклад, серед службовців залізниць України кількість виборців скоротилася на 150 тис. осіб, у Полтавському повіті виборців стало на 17 тис. менше, в Умані на 1 тис., а в Києві — на понад 3 тис. осіб.

Під час підготовки до нових виборів уряд і опозиція виявили більшу організованість. Влада змінила виборче законодавство, позбавивши сотні тисяч людей виборчих прав, а також застосовувала репресії проти опозиційних партій, включаючи соціалістів-революціонерів (есерів) [97, с. 83]. КДП теж зазнавала переслідувань: арешти, звільнення з роботи, висилки, заборони на відкриття нових осередків партії та закриття їх видань через цензуру [85, с. 36].

Ще однією зміною стала активізація радикальних і національних партій. Під час виборів до Першої Думи соціалістичні партії, такі як ПСР і РСДРП, бойкотували вибори, однак після успіху кадетів вони вирішили взяти участь у виборах до Другої Думи [109, с. 182-183]. Національні партії — українські, польські, єврейські, мусульманські — також активно долучилися до виборчої кампанії, що створило серйозну політичну конкуренцію для кадетів [109, с. 220].

Для підвищення своїх шансів на перемогу кадети створювали передвиборчі блоки з іншими партіями. Їхніми природними союзниками були українські та польські ліберальні партії, з якими вони активно співпрацювали під час виборів [109, с. 184]. Це стратегічне об'єднання дозволило

конституційним демократам зберегти політичний вплив у ряді губерній та міст навіть в умовах посилення конкуренції.

Київська газета «Рада» відігравала важливу роль у висвітленні партійно-політичної боротьби під час виборів до II Державної Думи, підтримуючи ліберальні позиції та часто закликаючи до об'єднання політичних сил. Наприклад, у випуску № 31 від 20 жовтня 1906 року редакція закликала Українську демократично-радикальну партію (УДРП) і Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) об'єднатися для спільної участі у виборах [38]. У подальших номерах публікувалися програми політичних партій та огляди блоків, які вони утворювали з іншими силами, як це було в № 52 за 14 листопада 1906 року, де УДРП оголосила про намір блокуватися з партіями «не правіше за кадетів» [36].

Питання створення передвиборчих блоків стало ключовим у контексті виборів. У № 3 від 3 січня 1907 року газета повідомляла про суперечку всередині Конституційно-демократичної партії (КДП) щодо блоків із лівими партіями. Хоча Центральний комітет КДП виступав проти таких союзів, на місцях блоки утворювалися регулярно, і зрештою «помірковане» крило партії перемогло [45]. Це підтверджує приклад виборчого блоку в Кременчуку, де кадети об'єдналися з соціал-демократами і висунули єдиний список кандидатів [97, с. 38]. Аналогічні процеси спостерігалися і в інших містах, зокрема в Єлисаветграді, де ліві партії також вели переговори щодо місць у списках [41].

Конфлікти, пов'язані зі створенням блоків, виникали і в інших містах. У Полтаві, наприклад, кадети домовилися з соціал-демократами про блок, але есдеки висунули умову включити до списку Сандомирського, що викликало певні суперечки [37]. Попри це, блок був створений за участі КДП, УДРП, УСДРП та єврейських лібералів, проте вже 9 грудня 1906 року кадети відмовилися від блоку з соціалістами. Виникли нові домовленості, згідно з якими кадети, УСДРП і Спілка рівноправності євреїв отримували по одному місцю у Думі, а інші місця розподілялися пропорційно [42]. Проте 18 січня

1907 року блок кадетів і лівих розпався через розбіжності в умовах співпраці. Ліві, зокрема УСДРП і РСДРП, вимагали по два місця, але їх вимоги не були задоволені, і вони утворили власний «трудовий» блок [44].

На відміну від деяких інших регіонів, де кадети стикалися з труднощами, в Одесі справи у Конституційно-демократичній партії (КДП) йшли успішніше. Як зазначала газета «Рада» у січні 1907 року, місцевий осередок кадетів зумів вступити в блок з лівими партіями та євреями, що допомогло їм здобути значну підтримку серед виборців [47]. Особливим успіхом у створенні виборчих блоків КДП відзначилася у Катеринославській губернії, де був утворений союз «прогресивних» партій — кадетів, соціал-демократів і євреїв. Вони виставили єдиний виборчий список, але перемовини із соціалістами, які вимагали більше місць у списку, завершилися невдало, що призвело до розпаду блоку. У результаті, кадети пішли на вибори самостійно, а ліві створили «трудовий блок» [38; 49].

Схожі передвиборчі союзи кадети утворювали й в інших регіонах. У Севастополі, наприклад, був створений блок із кадетів, есдеків, есерів та єврейської партії «Поалей Ціон», які разом виставили єдиний виборчий список [45]. У Чернігівщині кадети отримали підтримку інтелігенції у великих містах, протягом січня 1907 року проводили перемовини з есерами про утворення спільного виборчого списку [48]. У деяких випадках кадети навіть співпрацювали з «октябристами» — більш консервативною партією, яка зазвичай блокувалася з прогресистами і чорносотенцями, але інколи вступала в союз із кадедами. Наприклад, 7 січня 1907 року у Харкові на з'їзді КДП було вирішено утворити блок із «Союзом 17 жовтня» («октябристами») [50].

Попри ці зусилля, результати виборів до II Державної Думи для кадетів виявилися гіршими, ніж на виборах до I Думи. За дослідженнями Н. Білоус, основна причина цього полягала в тому, що кадети не змогли залучити до себе підтримку широких верств населення. Партія залишалася організацією інтелігенції та буржуазії, яких в Україні було небагато. Крім того, кадети

ігнорували національні питання та соціальні вимоги робітників і селян, що зіграло проти них у конкурентній боротьбі з лівими партіями [118, с. 25-26].

Під час виборчої кампанії до II Державної Думи (20 лютого – 2 червня 1907 р.), октябристи активно нападали на революційні партії, включаючи кадетів. У своїй відозві «Громадяни виборці!» Київський комітет «Союзу 17 октября» звинувачував кадетів у тому, що, замість зміцнення конституційного ладу, вони втягнули країну у революційну ситуацію, співпрацюючи з трудовиками та соціалістами. Їх вважали винними в «компрометації» Державної Думи, що спричинило хаос і кровопролиття.

На тлі цих політичних баталій українські ліберали на останньому з'їзді Української демократично-радикальної партії (УДРП) ухвалили рішення щодо своєї участі у виборах. Їхня платформа залишалася незмінною, і Рада партії вирішила, що УДРП має блокуватися з партіями, які не є правішими за кадетів. У результаті виборів до II Державної Думи від українських губерній було обрано 103 депутати. З них 47 були правішими за кадетів, 9 – позапартійні, а решта 47 представляли опозиційні сили. Волинська і Херсонська губернії обрали переважно правих депутатів, за кількома винятками, тоді як Чернігівська, Катеринославська та Харківська губернії відправили до Думи представників лівих сил. Київщина обрала 14 депутатів від лівих сил, за винятком одного правого кандидата на ім'я Платон [97, с. 118].

УДРП активно займалася пропагандою ідеї автономії України під час передвиборчої кампанії до II Державної Думи. Це привернуло значну увагу, особливо серед українських студентів, які писали відгуки до газети «Рада». Це вказувало на підвищений інтерес української нації до розв'язання національного питання. Вибори не бойкотували жодна політична партія, і серед найактивніших учасників кампанії була УДРП. На своєму п'ятому з'їзді в жовтні 1906 р. УДРП затвердила новий статут та платформу, зберігаючи ключові політичні й економічні вимоги, включно з вимогами автономії для України, реформами управління, свободою слова і зібрань, амністією для

політичних ув'язнених, соціальними правами для робітників і загальним виборчим правом [85, с. 179].

З'їзд також затвердив рішення вступати в блоки з партіями, що не були правішими за кадетів, для забезпечення представництва у виборах. Зокрема, УДРП блокувалася з поступовими російськими та єврейськими партіями у містах Полтава, Одеса, Лубни, Кобеляки, Миргород, Прилуки та інших [89, с. 88]. Проте місцева влада часто забороняла опозиційні зібрання, що ускладнювало агітацію. У Полтаві УДРП утворила передвиборчий блок із кадедами та Спілкою рівноправності євреїв, завдяки чому кандидати блоку здобули значну підтримку. Г. Коваленко, представник УДРП, посів друге місце з 1943 голосами, але на губернських виборах блок не набрав достатньої кількості голосів для проходження. Незважаючи на це, загалом позиції УДРП у виборчій боротьбі залишалися нестійкими, а чисельність членів партії неухильно скорочувалася. Це зумовлювалося як репресивною політикою влади, так і тим, що частина членів переходила до більш популярних або організованих партій. Проте, в умовах політичного протистояння, УДРП продовжувала відігравати важливу роль у просуванні ідей автономії та демократичних реформ, формуючи національну свідомість та підтримку ідеї автономії України.

У передвиборчій кампанії до II Державної думи УДРП продовжувала розвивати тактику створення союзів із демократичними та ліберальними силами, попри різні труднощі та обмеження з боку місцевої влади. Наприклад, у Ромнах спроби лідерів УДРП домовитися з єврейськими організаціями про спільний виборчий блок виявилися безуспішними, що стало перешкодою для створення ширшого блоку опозиційних сил. У Лубнах партія висунула кандидатом В. Шемета, який здобув 615 голосів, але цього було недостатньо для перемоги. Як і в Полтаві, ліберальний блок у Лубнах поступився правим партіям, не отримавши достатньої підтримки для проходження до парламенту [86, с. 114].

У Києві УДРП, діючи разом із кадетами, висунула цілу низку впливових кандидатів, серед яких були В. Науменко, Є. Чикаленко, М. Лисенко, М. Левицький та І. Лучицький. За підсумками голосування Науменко посів друге місце в своєму окрузі, здобувши 2096 голосів, Лучицький – третє місце з 605 голосами, а Чикаленко – дев'яте місце, отримавши 2085 голосів. Така розстановка сил свідчила про відносно високий рівень підтримки УДРП у Києві, хоч і недостатній для впевненої перемоги [107, с. 94].

У регіонах, таких як Золотоноша, Лубни, Миргород, Прилуки та Зіньків, УДРП вдалося провести своїх кандидатів до наступного туру виборів. Це були, зокрема, В. Науменко в Золотоноші, В. Леонтович від землевласників у Лубнах, В. Янкевич у Миргороді, Назар'єв і Титаренко у Прилуках та Чорнуха у Зінькові [85, с. 189]. Партія продовжувала намагатися формувати коаліції, щоб посилити свій вплив, незважаючи на загальне домінування правих партій у деяких округах. Серед 31 українського інтелігента, які стали депутатами II Думи, були такі діячі, як А. Гриневич (Поділля), В. Вовк-Карачевський (Чернігів), та Ф. Щербина (Кубань). Однак варто зазначити, що ті депутати, які підписали Виборзьку відозву після розпуску I Думи, втратили право балотуватися вдруге.

Під час діяльності II Державної думи Українська демократична громада (УДГ) активно виступала за зміни в сфері освіти, управління та прав працівників. За ініціативою 37 депутатів-членів УДГ було запропоновано шість поправок до проекту Міністерства народної освіти, спрямованих на розвиток народної освіти. Основні пропозиції української фракції передбачали введення курсів української мови, літератури та історії для вчителів, обов'язкове викладання української мови у вчительських семінаріях, а також створення кафедр української мови, історії та літератури в університетах Києва, Харкова та Одеси [97, с. 144]. Поправки наголошували на важливості викладання шкільних предметів рідною мовою учнів у початкових школах.

Крім цього, УДГ підготувала серію законопроектів з питань аграрної політики, автономії, місцевого управління, освіти та забезпечення використання української мови у суді та церкві. У робітничому питанні УДГ підтримувала запровадження восьмигодинного робочого дня, легалізацію страйків, робітничих спілок, страхування робітників, а також обмеження часу праці жінок і дітей. Однак через розпуск II Думи 3 червня 1907 р. ці законопроекти не встигли внести на розгляд, і значна частина ініціатив залишилася нереалізованою [119, с. 18].

3.4. Ліберальні партії Наддніпрянщини під час виборів до III-ї та IV-ї Державної Думи

Розпуск II Думи урядом завдав значного удару по надіях лібералів та українських демократичних партій, зокрема Української парламентської громади, на успіхи в парламентській діяльності. Це спричинило розчарування і невизначеність у середовищі української інтелігенції, яка підтримувала демократичні реформи. Ліберально-демократичні сили, включаючи Українську демократично-радикальну партію (УДРП), змушені були поступово відійти від активної парламентської боротьби і переорієнтуватися на культурно-просвітницьку діяльність.

Попри розчарування, УДРП все ж проявляла інтерес до участі у виборах до III Думи. На конференції УДРП, питання про формування виборчих блоків викликало жваві дебати. Було прийнято рішення, що партія виступатиме самостійно в тих випадках, коли є реальні шанси провести власного кандидата, або якщо немає прогресивних кандидатів, готових підтримувати українську школу. В інших випадках УДРП могла вступати в блоки з опозиційними партіями, за винятком тих, що були правішими за кадетів. Ця стратегія відображала прагнення партії зберегти власну політичну ідентичність і водночас ефективно використовувати виборчі можливості для реалізації своїх ідей [107, с. 76]. Однак останній з'їзд УДРП у травні 1907 р. показав зниження активності серед українських радикал-демократів, що підтвердило тенденцію до переходу від політичної боротьби до культурної

діяльності. За словами С. Петлюри, діяльність українських партій, зокрема УДРП, була охоплена апатією та інертністю. У своїх листах С. Єфремов до Є. Чикаленка також висловлював думку, що український ліберально-демократичний рух, як і УДРП, виявився неготовим до подій та викликів періоду 1905–1907 рр.

Виборча кампанія до III Державної думи стала черговим викликом для УДРП, і її політична активність виявилася мінімальною. Єдиною значущою ініціативою було входження українських радикал-демократів до передвиборчого блоку в Києві разом із російськими кадетами, єврейською безпартійною організацією та польською позапартійною організацією для підтримки кандидатур І.В. Лучицького та Страдомського [84, с. 45].

Лідер УДРП І.Л. Шраг закликав до об'єднання українських партій у спільній праці, визнаючи слабкість їхніх позицій. Проте такий союз не було створено, і виборча кампанія пройшла під знаком пасивності. На думку О.П. Косач, загальне зниження політичних настроїв серед українців вплинуло на мляву участь партії в кампанії та на результати голосування. УДРП не змогла провести своїх кандидатів до II та III Дум, що призвело до переходу деяких активних членів партії до лав кадетів. Серед таких переходів — відомі діячі Київської громади, як І.В. Лучицький, В.М. Леонтович, В.П. Науменко, М.П. Василенко. В результаті в лавах УДРП серед відомих осіб залишився лише І.Л. Шраг, що символізувало значний спад політичної активності українських лібералів та їхню переорієнтацію на культурну діяльність [85, с. 199].

Весною 1908 року в редакції газети «Рада» відбулася важлива зустріч української інтелігенції, де було обговорено проект створення нової організації для об'єднання українських політичних елементів. Олександр Русов запропонував концепцію об'єднання на засадах конституціоналізму та парламентаризму, але без жорсткої партійної програми. Цей проект знайшов підтримку і привів до заснування нелегального «Товариства Українських Поступовців» (ТУП), яке стало значним фактором у політичному житті

України та швидко поширилося у регіонах, створюючи громади в багатьох містах.

Цей період збігся з виборчою кампанією до III Державної Думи, де панували антидемократичні виборчі закони, переслідування опозиційних сил і можливість підробок, що призвело до формування чорносотенно-октябристської Думи. Через це представники прогресивних демократичних сил, зокрема українські діячі, втратили можливість здобути думські мандати, що позбавило українство голосу в парламенті.

У губерніях Правобережної України домінували праві сили, які перешкоджали проходженню кандидатів від октябристів. У Херсонській губернії вдалося обрати лише одного октябриста, в Полтавській — всього одного представника опозиції, тоді як решта депутатів представляли праві сили [86, с. 113]. У Харківській губернії всі праві кандидати програли, і октябристи отримали вісім місць. У Чернігівській губернії октябристи також здобули всі десять місць завдяки тому, що праві не отримали абсолютної більшості.

У Катеринославській губернії октябристи були у тісному союзі з чорносотенцями і поступилися трьома місцями на користь правих. Тут було обрано таких діячів “Союзу 17 жовтня” як М. Родзянко, Я. Гололобов, М. Алексеєнко, П. Каменський, а також представників “Союзу руського народу” — К. Рознатовського та В. Образцова [117, с. 34].

Склад III Державної Думи був здебільшого октябристсько-правим. Октябристи отримали 148 місць, у той час як праві — 144. Кадети, які були найбільшою фракцією лівих, зайняли 54 місця, а також їх підтримували 28 депутатів-прогресистів. Депутати з національних меншин мали 26 мандатів, соціал-демократи — 19, а трудовики — 14 [84, с. 47]. В Україні вибори до III Думи завершилися перемогою правих сил, і з 102 депутатів 53 увійшли до чорносотенних фракцій, які включали правих, націоналістів і поміркованих правих. Октябристи здобули 41 місце, кадети — 6, соціал-демократи — 2. Це

відображало значно більш реакційний склад депутатів від України порівняно із загальним складом III Думи [97, с. 211].

Серед українських депутатів у Думі переважали дворяни, чиновники, священники та представники буржуазії, однак фактично відсутніми були представники великої буржуазії, що підкреслювало консервативний характер українських депутатів. Українські ліберальні партії не були представлені, і єдиними «українськими правими» в Думі стали ті, хто підтримував «Союз 17 октября», до яких належав, зокрема, колишній член УДПР М. Гринько [107, с. 89].

Загалом ставлення української інтелігенції та громадськості до III Думи було негативним, адже її склад і діяльність не відповідали прагненням українського суспільства, що відображалося в пресі та архівних матеріалах. Зусиллями О.Г. Лотоцького та В.О. Піснячевського у III Думі було створено невеликий гурток прихильників України, що складався переважно з духовенства. Однак активної підтримки українських інтересів у Думі від українських депутатів не спостерігалось, їхня позиція залишалася здебільшого нейтральною. З 25 депутатів, обраних від України, лише І.В. Лучицький, відомий член Київської Старої громади та УДРП, обраний завдяки компромісу між кадедами та УДРП, виявив активність [107, с. 44]. Проте, його внесок у справи, що стосувалися безпосередньо українських інтересів, був незначним, і він за це критикувався українською пресою.

Серед окремих ініціатив варто виділити внесення І.В. Лучицьким пропозиції щодо використання української мови в початкових школах для українського населення на початку 1908 року.

Напередодні виборів до IV Державної Думи кадети сформулювали три основні гасла: демократизація виборчого законодавства, зміни у Державній Раді та створення відповідального перед Думою міністерства. В умовах політичної нестабільності партія була змушена змінити свою тактику, допускаючи можливість виступати під «загальними прогресивними

об'єднаннями», коли не можна відкрито представляти конституційно-демократичну програму [84, с. 49].

Цього разу опозиційні сили діяли з винятковою єдністю, об'єднавшись на платформі елементарної рівноправності та свободи. Українські представники також приєдналися до цієї спільної програми, розуміючи, що українські вимоги найкраще можуть захищати саме українці. Водночас вони усвідомлювали складність виборчої системи, що значно знижувала шанси на обрання українських кандидатів. Тому українські ліберали зосередилися на мінімальній національній програмі, яка була включена до програми кадетів і підтримана лівими [85, с. 220].

Проте спільний союз із партією народної свободи не виправдав очікувань українських лібералів. В. Прокопович, згодом член УПСФ, критикував цей союз, зазначаючи, що кадети не виконали своїх обіцянок. Він підкреслив, що якби українці знали про дії кадетських лідерів, таких як П. Струве і п. Маклаков, вони обрали б іншу, більш демократичну партію.

У квітні 1912 року на з'їзді представників громад Товариства українських поступовців (ТУП) було вироблено програму вимог до українських кандидатів у IV Державну Думу. Програмні положення зосереджувалися на культурно-національній автономії, що мало забезпечити українські права у сфері освіти, судочинства та громадських установ. Зокрема, українські ліберали вимагали:

- 1) навчання українською мовою в початкових школах у регіонах із українським населенням;
- 2) викладання української мови, літератури, історії та українознавства як обов'язкових предметів у середніх і вищих навчальних закладах;
- 3) дозволу на використання української мови у церкві, судах та громадських установах;
- 4) скасування обмежень на закордонні видання українською та російською мовами [83, с. 49].

Ця платформа, яка для кадетів була максимумом вимог, задовольняла їх для спільної угоди з українськими лібералами. Проте для українських лібералів, яких очолював М. Грушевський, це був лише мінімум, оскільки вони прагнули більшого — національно-територіальної автономії України, а в перспективі — федеративного устрою. Розуміючи, що кадати не підуть на такі поступки, ліберали все ж сподівалися на подальшу співпрацю для досягнення хоча б національно-територіальної автономії.

Українські прогресисти, готуючись до виборів у IV Державну Думу в 1912 році, висловили прагнення до національно-територіальної автономії України та федералізації Російської імперії. Вони вимагали, зокрема, можливості навчання українською мовою в школах, використання її в державних установах, скасування обмежувального акту від 3 червня 1907 року, а також ліквідації станових відмінностей. Однак під час виборчого процесу уряд і поліція активно працювали на користь проросійських політичних сил, що значно обмежило представництво українців у IV Думі [83, с. 49-50].

На початку роботи IV Думи українські прогресисти спробували створити окрему фракцію з програмою, що включала вимоги автономії України, федералізації Росії, впровадження української мови в судочинстві та школах, скасування акту 3 червня 1907 року, демократичні свободи та перегляд аграрної реформи. Проте, через значний вплив правих сил, які мали більшість у Думі, ця ініціатива не знайшла підтримки [78, с. 135].

Зокрема, у складі IV Думи від Херсонської губернії було представлено 10 депутатів, серед яких домінували праві й октябристи: С. Варун-Секрет, Г. Мазуренко, М. Блажков, С. Пицевич, В. Нестеренко, А. Коняхін, П. Новицький, І. Ковальов і О. Дмитрієв. Це відображало загальну політичну ситуацію, де проросійські сили зберігали контроль, незважаючи на зусилля українських прогресистів. У IV Думі депутатський склад від Катеринославської губернії був досить різноманітним, але більшість все ж належала до правих сил та октябристів. Від правих обрані: П. Макогон,

волосний старшина, та С. Набжмаков, голова земської управи м. Олександрівська. Від октябристів — колишній голова III Думи М. Родзянко, С. Родзянко, М. Алексеєнко, Г. Бергман та М. Панчинський. Прогресистів і лівіші сили представляли Ф. Філатов, міський голова м. Новомосковська, кадет О. Александров, та соціал-демократ Г. Петровський [97, с. 264].

Наведені дані свідчать, що IV Дума мала навіть правіший характер, ніж III Дума, попри популярну думку О. Голобуцького та В. Кулика про зростання лівих тенденцій. Розподіл депутатів, за підрахунками, був такий: ліві, включно з кадетами, — 113 депутатів, праві — 129, а октябристи та центровики — 153 [80, с. 67]. Хоча октябристи офіційно належали до лібералів, їхній союз з монархістами на виборах та подальша поведінка в Думі фактично наближали їх до правих сил. Отже, IV Дума загалом виявилася більш консервативною та правою, ніж попередня.

Висновки до розділу

Періодика Наддніпрянщини є важливим джерелом для аналізу діяльності ліберальних партій в українських губерніях в період виборів до Державної Думи. Зазначимо, що партії в Російській імперії не були постійними. Особливо це характерно для лібералів. Часто ліберальні осередки партій формувались лише на період передвиборчої кампанії, а після завершення виборів ліквідовувались. Персональний склад партійних осередків також був непостійним і нестабільним. Усі партії мали значний дефіцит бюджету через нерегулярність членських внесків.

Передвиборча діяльність лібералів досить добре висвітлена у періодичній пресі. На основі проведеного аналізу можемо стверджувати, що найбільш активна агітаційна робота лібералів відбувалась у великих містах, як от Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Полтава, Херсон, Миколаїв. Тут ліберали були вкрай успішними через наявність мережі навчальних закладів, в яких працювала значна частина лібералів. Передвиборча діяльність лібералів включала такі заходи, як агітація, розповсюдження партійної преси,

дебати між партіями і кандидатами, мітинги і зібрання, зустрічі з виборцями. Також ліберальні осередки утворювали передвиборчі блоки, аби збільшити шанси на перемогу.

Наслідком цих дій була повна перемога лібералів на виборах до I-ї і II-ї Думи, найбільшого успіху досягли кадети, але й інші партії, як октябристи також отримували багато депутатських мандатів. Українські ліберали не мали шанси проходити у Думу за своїми списками, тому часто йшли з кадетами і октябристами. Але в Думі українські ліберали діяли самостійно, утворивши власну Думську громаду, а згодом ТУП. Через зміну виборчого законодавства 3 червня 1907 р. шанси лібералів на перемогу сильно знизились і на виборах до III-ї і IV-ї Думи перемагали монархісти і чорносотенці. Деякі партії, як от октябристи чи прогресисти вступали у союз із правими силами, аби зберегти свій політичний вплив.

РОЗДІЛ IV. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, СТРУКТУРА ТА СКЛАД ОСЕРЕДКІВ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

4.1. Політична діяльність ліберальних осередків у Наддніпрянщині

Найважливішим періодом в діяльності партій в Російській імперії були вибори до Держдуми або до міських дум. В інші ж періоди партійне життя було досить обмеженим. Це було наслідком особливостей загального ритму життя жителів держави. Росія все ще залишалась переважно аграрною країною, селяни складали до 80% усіх підданих, в українських губерніях селян нараховувалось 75% [108]. Відтак, все життя крутилось навколо аграрного циклу. Зокрема, в період посівних або жнив навіть в містах життя фактично призупинялось, оскільки значна частина жителів їхала на сезонну роботу у сільську місцевість. Найбільш активним політичне життя було від осені до ранньої весни, що співпадало із завершенням збору урожаю. Цим користались як різні політичні партії, так і влада. Царський уряд не довіряв своїм підданим, а тому вибори до Думи іноді спеціально призначали на такий період, аби більшість селян/робітників/студентів не могли б проголосувати. Водночас і партії часто збирали мітинги і проводили агітацію в період, коли селяни не займались посівною/жнивими, а студенти (найбільш активна соціальна група) перебували на канікулах [85, с. 89].

Відзначимо, що партійне життя в Російській імперії так і не стало популярним. Осередки майже усіх партій існували лише на період передвиборчої кампанії і після завершення виборів та початку роботи Думи (чи міських дум) такі осередки припиняли активну діяльність. Це було також пов'язано із відсутністю партійної номенклатури. В імперії фактично не склалось окремої групи «професійних політиків» чи партійних чиновників. Усі відомі політики мали основну роботу, що не була пов'язана із політикою. Зокрема, серед кадетів і октябристів було багато земців, мирових суддів, поміщиків, фабрикантів, банкірів, клерків, чиновників, відставних

військових. Серед українських лібералів переважали представники інтелігенції: журналісти, адвокати, лікарі, нотаріуси, письменники, конторники, дрібні чиновники чи клерки. Серед партійних членів було багато і робітників, і селян і студентів, але вони переважно займались власними справами і лише сплачували членські внески, відтак активної ролі в роботі партій не відігравали. Така мала активність ліберальних партій була причиною постійного зменшення їх популярності. На відміну від есерів чи більшовиків, котрі вели постійну агітацію серед селян і робітників, солдатів гарнізонів чи студентської молоді, ліберали були надто «зайняті» робочим графіком, а політику часто розглядали здебільшого як «хобі» [110, с. 61]. Звісно, всі ці фактори вплинули на політичну діяльність партійних осередків лібералів в Україні.

Складність розкриття цієї теми полягає не лише у низькій політичній активності ліберальних осередків, але й у відсутності актуальності подібних новин у періодичних виданнях. Газети і журнали переважно друкували новини про виступи, партійні з'їзди, персональний склад партій, результати виборів. Натомість, повсякденна політична діяльність мало висвітлена на шпальтах. До подібних видів діяльності можемо віднести створення партіями різноманітних громадсько-політичних чи просвітницьких організацій, виголошення промов, скликання партійних і міжпартійних конференцій, проведення публічних лекцій.

Дискусія навколо українського питання в кадетській партії яскраво показала глибокі розбіжності між українськими та російськими кадетами. На думку редакції журналу “Украинская жизнь”, російські кадети недостатньо підтримували український національний рух і не надавали вагомих підтверджень своїх заяв про “доброзичливе” ставлення до українських інтересів. Окремі представники кадетів, як-от П. Струве, відкрито висловлювали недоброзичливе ставлення до українського питання, а такі впливові лідери партії, як П. Долгоруков і П. Мілюков, виступали проти автономії України [54, с. 117].

Позиція кадетів щодо автономії та федерації викликала палкі дискусії в пресі та на зібраннях. У журналі “Украинская жизнь” навіть провели анкету для перевірки кадетів на “демократизм” у ставленні до українського питання, але навіть ліві представники партії висловлювались лише за обмежене самоуправління, залишаючи Україну у складі Росії [55, с. 110].

Під час переговорів у Києві на початку 1914 року, на яких був присутній П. Мілюков, знову обговорювалась можливість автономії України. М. Грушевський, виступаючи з доповіддю “Сепаратизм і федерація”, підтримав федеративний устрій як довготривалу перспективу, проте запропонував на той момент обмежитися вимогою національно-територіальної автономії. Мілюков, навпаки, категорично відкинув ідею федерації, наголосивши, що кадетська партія буде боротись проти цього принципу як утопічного. Попри ці розбіжності, певний рівень порозуміння був досягнутий, хоча позиції залишались переважно ворожими [109, с. 467].

Промова П. Мілюкова в IV Думі 19 лютого 1914 року, де він чітко висловився проти ідеї федерації та національно-територіальної автономії для України, стала серйозним ударом для українських кадетів. Він повторив, що партія кадетів готова підтримати лише культурно-національну автономію, але виключає будь-яку федеративну модель. Це викликало обурення серед українських кадетів, які наполягали на переговорах із Центральним комітетом партії, з метою обговорення національного питання [110, с.60].

Перед зустріччю з українськими представниками ЦК кадетів провів внутрішню ревізію своєї політики, підсумком якої було визначення національного питання як такого, що ще перебуває в стадії обговорення. Проте на пленарному засіданні ЦК 17 березня П. Мілюков знову підтвердив свою позицію проти федерації, підкресливши, що українські вимоги щодо автономії й надалі не підтримуватимуться партією. Під час конференції кадетів 23 березня М. Некрасов виступив із критикою думської фракції кадетів за недостатню увагу до національних питань, але закликав до

стриманості у вирішенні національних питань, зокрема українського [109, с. 469].

На засіданні ЦК 24 березня М. Грушевський висловив важливість широкої постановки питання про федерацію та автономію, аргументуючи це необхідністю привернути увагу громадськості до українських потреб та з'ясувати позицію великоросійських прогресивних сил щодо них. Він підкреслив, що хоча автономія є головною метою українців, принципова згода кадетів була б важливою, навіть якщо партія не включить автономію в найближчу програму. Водночас, Грушевський дав зрозуміти, що українські групи можуть змінити свою політичну тактику, якщо партія кадетів надалі ігноруватиме їхні вимоги [78, с. 62].

Українські ліберали чітко розуміли обмеження, з якими стикалася партія кадетів щодо національного питання. М. Грушевський висловив занепокоєння, що промова П. Мілюкова в Думі свідчить про можливу опозицію кадетів до українських інтересів. М. Славинський додав, що ідея політичної свободи для панівної нації може поєднуватися з запереченням прав для інших народів. Якщо кадати не готові підтримати національні прагнення, то ці течії можуть піти альтернативними шляхами, які не принесуть користі ані кадетам, ані свободі Росії.

Хоч українці не вимагали змін у програмі, Грушевський вважав важливим отримати від кадетів публічну підтримку ідеї автономії України, навіть у формі заяв у Думі та партійній пресі. Проте П. Мілюков продовжував наполягати на відмові від ідеї автономії, заявляючи, що партія кадетів не повинна брати на себе «непосильні» завдання. 30 березня 1914 року, на черговому засіданні ЦК кадетів, М. Грушевський і М. Славинський більше не піднімали питання автономії, натомість зосередилися на конкретних запитах: обговорити репресії щодо українських культурних заходів і внести законопроекти про українську освіту. На тому ж засіданні І. Петрункевич визнав, що комісія з національного питання при ЦК фактично не функціонує, її склад і завдання досі не були визначені. Це підтвердило небажання кадетів

серйозно працювати над національним питанням, відсуваючи його на невизначений час.

Партія «Союз 17 октября», що представляла праве крило російського лібералізму, стала головним конкурентом кадетів під час першої виборчої кампанії до Державної думи. Заснована після опублікування Маніфесту 17 жовтня 1905 року, її очолили такі впливові діячі, як барон П. Корф, землевласник Д. Шипов і гласний Московської міської думи О. Гучков. З листопада 1905 по березень 1906 року тривало активне створення октябристських організацій у регіонах України. Зокрема, в Київській губернії утворилися губернський комітет та відділи у Черкасах, Василькові, Златополі та інших населених пунктах. Аналогічно осередки з'явилися у Чернігівській, Волинській, Полтавській, Подільській і Харківській губерніях, а також на Катеринославщині [85, с. 75].

Для пропаганди своїх ідей партія «Союз 17 октября» створила при ЦК спеціальне бюро пропаганди з редакційною комісією, до складу якої увійшли відомі діячі, такі як журналіст Ю. Мілютін, голова Петербурзької міської ради союзу А. Столипін, а також редактор газети «Слово» М. Перцов. Цей орган висвітлював діяльність партійних осередків та звертав увагу на політичну діяльність опонентів, таких як «Русское собрание» і конституційно-демократична партія.

Під час виборчої кампанії до I Державної думи октябристи активно розповсюджували пропагандистські матеріали. Вони випускали листівки та відозви великими тиражами: наприклад, листівка «О Государственной Думе» була надрукована в кількості 4–5 мільйонів екземплярів. Тематика інших видань включала заклики до селян і робітників про стримання від бунтів та підтримку законних дій. Одна з брошур, «О земле», закликала селян до молитви та відповідального вибору депутатів у Державну думу. Однак у місцевих осередках октябристів українських губерній виникали труднощі з друкованими виданнями через фінансові обмеження [85, с. 77]. Такі газети, як харківський «Центр» і «Севастопольская газета», потребували значного

фінансування, яке місцеві комітети не могли забезпечити. Деякі видання, що спочатку підтримували платформу октябристів, змінили курс, як, наприклад, херсонська газета «Родной край», яка зрештою відступила від партійної платформи.

Закон від 4 березня 1906 р., що регулював діяльність спілок і товариств, надав українським ліберал-демократам можливість розширити мережу просвітницьких організацій, які з'явилися за прикладом галицьких «Просвіт». Однак кожне з цих товариств діяло окремо, без єдиного союзу, оскільки діяльність суворо контролювалася адміністрацією.

Першу «Просвіту» заснувала у вересні 1905 р. одеська громада Української Демократично-Радикальної Партії (УДРП), але процес реєстрації було ускладнено через політичний зміст статуту, який спочатку перегукувався з програмою УДРП. Після перегляду статуту товариство офіційно зареєстрували 25 листопада 1905 р., і «Просвіта» розпочала активну культурно-просвітницьку діяльність, що включала створення читалень, бібліотек, видання літератури, організацію лекцій, концертів та заснування шкіл. Одеська «Просвіта» стала своєрідним українським демократичним клубом, де провадили публічні заходи, спрямовані на популяризацію українського ліберально-демократичного руху. Її лідерами стали представники одеської громади УДРП, зокрема нотаріус М.Ф. Комаров, адвокат А.Г. Панченко та інші [96, с. 322].

Згодом «Просвіти» заснували і в інших містах: у Кам'янці-Подільському (10 квітня 1906 р.), Києві (травень 1906 р., очолював Б.Д. Грінченко), Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Харкові, Ніжині, Мелітополі та Чернігові. Проте уряд не дозволив відкрити «Просвіти» у Полтаві, Лубнах, Харкові, Черкасах та деяких інших населених пунктах. До кінця 1907 р. у київській «Просвіті» налічувалося 423 члени, в одеській — 532, а в чернігівській — 323 [107, с. 144].

Київська «Просвіта», заснована у травні 1906 року, розпочала активну видавничу діяльність, дотримуючись попередньо визначеного плану.

Протягом 1906-1907 років товариство випустило 10 брошур загальним накладом 43 тисячі примірників. Першим головою “Просвіти” став Б.Д. Грінченко, який протягом чотирьох років очолював товариство. Грінченко, член Української Демократично-Радикальної Партії (УДРП), був справжньою душею товариства, працюючи над його розвитком з неабиякою ревністю. На відкритті “Просвіти” він підкреслював, що метою товариства є поширення знань і культурних надбань українського та світового суспільства навіть у найвіддаленіші куточки України.

Через протидію влади “Просвіта” була обмежена у своїй діяльності, і замість заснування бібліотек, книгарень та сільських читалень, товариство зосередилось на проведенні читань і концертів. Зокрема, Київська “Просвіта” зібрала 2 тисячі томів для бібліотеки, однак не змогла відкрити жодну книгозбірню для загального користування. “Просвіти” прагнули до просвітництва серед сільських мас, оскільки саме там була найгостріша потреба у знаннях. Проте, окрім Кам’янець-Подільської “Просвіти”, вони вимушено обмежувалися межами міст, де діяли, і конкурували з російськими освітніми закладами, які були глибоко інтегровані у місцеве середовище. Незважаючи на ці труднощі, “Просвіти” зробили вагомий внесок у розвиток національної свідомості, об’єднуючи українську інтелігенцію у містах і поширюючи національну ідею серед населення [96, с. 345].

Деякі «Просвіти» також підтримували зв’язок із депутатами Думи, що стало важливим інструментом для політичного тиску. Наприклад, київська, одеська і кам’янець-подільська “Просвіти” звернулися до Думи з вимогами введення курсів української історії та літератури в університетах України, що було організовано з ініціативи Грінченка, Комарова та Солухи, відомих діячів УДРП.

З осені 1906 року за підтримки видань, пов’язаних з Українською Демократично-Радикальною Партією (УДРП), таких як «Рада», «Рідний край», «Нова громада» та «Киевская старина», розгорнулася активна кампанія за націоналізацію української освіти. У Києві за ініціативи радикал-

демократів та інших українських партій посилювався рух за відкриття українських кафедр в університетах, розташованих на території України [97]. Інтелігенція з Чернігова, Харкова та Полтави надала свої звернення до Київського й Харківського університетів з вимогою створення таких кафедр. Особливу увагу привернула постанова студентів Київського університету від 16 жовтня 1906 року, в якій вони вимагали відкриття кафедр з української мови, історії, літератури, етнографії і права з викладанням українською мовою [69].

Важливим кроком у просуванні української мови в школах стала участь українських лібералів в організації «Всеукраїнської учительської спілки» у 1906 році. Перший з'їзд цієї організації відбувся у Фінляндії, 4-6 червня 1906 року, і на ньому були присутні чотири делегати від українських губерній. Згодом влада дозволила викладання курсів з української літератури й фольклору: у Київському університеті їх почали вести В. Перетц і А. Лобода, в Харківському — М. Сумцов, а в Одеському — О. Грушевський [107, с. 139]. За підтримки членів і прихильників УДРП, 27 квітня 1907 року в Києві відбулися установчі збори Київського наукового товариства імені Тараса Шевченка, ініційовані І. В. Лучицьким, П. Г. Житецьким та В. П. Науменком [57, с. 114]. Під час засідання було обрано керівництво товариства й затверджено його статут. Президентами Київського наукового товариства імені Тараса Шевченка стали І. В. Лучицький та М. С. Грушевський, а фінансову підтримку забезпечили В. Ф. Симиренко та М. Лозинський. Серед активних учасників товариства були такі видатні діячі, як М. В. Лисенко та В. В. Дорошенко.

Українські ліберально-демократичні партії активно використовували пресу як важливий інструмент для впливу на національну свідомість українців. Видання таких партій, як «Рідний край», «Громадська думка» та «Рада», відображали політичну і національну спрямованість українського ліберального руху. Видавнича діяльність цих партій у Наддніпрянській Україні була найбільш масштабною порівняно з іншими українськими

політичними силами. Однак навіть у період найвищого підйому (1905-1907 рр.) українська ліберальна преса не уникала репресій, таких як штрафи та конфіскації [107, с. 143].

Окрім преси, ліберальні партії використовували й інші легальні засоби для поширення своїх ідей. Їхні представники, зокрема члени Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП) та Української демократично-радикальної партії (УДРП), брали участь у загальноросійському громадському та політичному житті, у тому числі на земських з'їздах та міжпартійних нарадах.

В умовах зміненої політичної ситуації в країні та неможливості активної партійної діяльності керівники УДРП, такі як Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші, вирішили реформувати організацію. Вони запропонували створити Всеукраїнську загальну безпартійну демократичну організацію, відмовившись від вимог автономії України та перебудови Росії у федерацію. Місцеві осередки УДРП підтримали цю пропозицію, і 5 вересня 1908 року на VII з'їзді (останньому з'їзді УДРП) було вирішено утворити нову організацію під назвою Товариство українських поступовців (ТУП) за ініціативою О. Лотоцького. ТУП об'єднав громади УДРП і навіть у періоди найсуворішої реакції продовжував підтримувати український національний рух, висуваючи вимоги запровадження української мови у школах, створення кафедр української мови, літератури й історії в університетах [84, с. 50].

4.2. Інформація про організаційну структуру ліберальних партій Наддніпрянщини

У Києві діяльність Конституційно-демократичної партії (кадетів) відзначалася специфічною організацією. Місто було поділене на п'ять районів, кожен з яких мав власний дільничний комітет та бюро. Ці комітети координували свою роботу через міський комітет, який відповідав за загальну партійну організацію. 2 лютого 1906 року обласний комітет обрав

Центральне бюро з 10 осіб, яке розташувалося на вулиці Хрещатик, 42 [26]. Бюро проводило засідання двічі на тиждень, займаючись поточними справами, тоді як обласний комітет зосереджувався на загальнопартійних та місцевих питаннях.

Крім київської групи, значними були партійні організації в інших містах. У Херсоні кадетами керував О. Парамонов, голова земської губернської управи, а в Одесі — Є. Щепкін. Харківський комітет, очолюваний Миколою Чубинським, налічував 800 осіб у 1905 році, до 892 осіб у 1906 році, 748 осіб у 1907 році та 621 особу у 1910 році [118, с. 16]. У Таврійській губернії комітети партії діяли в Сімферополі, Севастополі, Ялті, Керчі, Феодосії, Євпаторії та Мелітополі. Сімферопольський комітет виконував функції губернського, а в Севастополі 14 грудня 1905 року створили тимчасовий комітет, який згодом, 27 грудня, став постійним під керівництвом П. Бларамберга [117, с. 34]. У Чернігові кадетську групу очолив О. Муханов, предводитель губернського дворянства, після заснування її 11 грудня 1905 року [87, с. 50].

Восени 1905 року відбувся об'єднавчий з'їзд, на якому Українська демократична партія (УДП) і Українська радикальна партія (УРП) вирішили об'єднатися в одну партію, Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Як зазначалося в газеті “Хлібороб”, учасники з'їзду підтримали ідею об'єднання після ознайомлення з програмами обох партій. З'їзд також розробив план дій на виборах і вимоги до уряду щодо впровадження української мови, а також ухвалив скликати Всеукраїнський з'їзд для обговорення спільних питань — зокрема, заснування культурних товариств “Просвіта” і введення кафедр українознавства в університетах Києва, Одеси, Харкова [85, с. 82].

На другому засіданні з'їзду було обрано делегатів для участі в з'їзді поневолених народів у Петербурзі, де їм доручили висвітлити ідею автономного устрою та порушити питання федеративного суду для вирішення міжнаціональних конфліктів. Крім того, УДРП висловила підтримку полякам

у їх боротьбі за автономію, протестуючи проти дій уряду, зокрема введення військового стану в Польщі. З'їзд також засудив погроми та знущання над євреями [107, с. 86].

На Півдні України діяльність Конституційно-демократичної партії (кадетів) мала значний масштаб у період революції 1905–1907 років. За підрахунками російських дослідників І. Кисельова, А. Кореліна та В. Шелохаєва, чисельність кадетів у Катеринославській губернії сягала 435 осіб, у Таврійській — 1020, а у Херсонській — 1860 осіб [109, с. 466]. Дослідник О. Старинець зазначає, що Херсонська губернська організація кадетів на той час була другою за чисельністю в Україні після Київської. До Центрального комітету кадетів входили представники Одеського комітету, такі як А. Ізгоєв та Є. Щепкін [106, с. 42-43].

На початку березня 1906 року в українських містах діяли численні організації кадетів і октябристів. Організацію октябристів у Глухові очолював П. Дорошенко, і від неї висувалися кандидати на вибори: М. Амосов, Боханов, Кучеренко, Конопелько та Маринич. За даними В. Шелохаєва, організація в Глухові була найбільшою в губернії, налічуючи 150 осіб до кінця 1906 року [15].

Окрім Глухова, кадетські організації також були в інших містах регіону. Наприклад, у Городні кагети С. Ренчицький та А. Чорний брали участь у виборах, а також представником кадетів був міський гласний М. Могилянський. У Козельці виборщиками від кадетів стали А. Марголін, М. Левицький і Іван Висувень. Відомо про групу прихильників партії правового порядку в Городні, яку представляли Городько, Красовський та Чекан. У Клинцях Суразького повіту кагетами були обрані М. Соболев і М. Федотов, а в Суражі від міщан обрали Льва Певзнера. У Новгороді-Сіверському до кадетів належав міський голова В. Жадкевич. Існувала також кадетська організація в Конотопі, де членами партії були Рубісов, Кандиба, Дементьєв і Андрієнко [86, с. 117-118].

Кадети були впливовими також у Сосницькому повіті, де від землевласників і волосних сходів селян обрали кілька виборщиків. Також були кадетські осередки в Мглинському повіті, де обиралися Х. Сапоненко і М. Вериги. Октябристи складали конкуренцію кадетам у Суразькому повіті, зокрема обрали виборщиками М. Іскрицького, М. Калиновського та І. Петена. Групи октябристів діяли також у Сосниці, Козельці й Новозибкові. Крім Городні, Глухова, Новгорода-Сіверського і Стародуба, кадетські партійні осередки існували в Козельці, Клинцях, Конотопі, Сосниці й, імовірно, у Ніжині, оскільки там висували єдиний список кандидатів від Конституційно-демократичної партії на виборах у 1907 році [106, с. 42-43].

Основну увагу кадети приділяли парламентській діяльності в Державних Думах, тому політична активність місцевих відділень поступово зменшилася після 1907 року, особливо в роки Першої світової війни, коли партія майже припинила своє функціонування. З 1917 року кадети знову активізувалися, долучившись до революційного процесу [106, с. 45].

Іншою російською ліберальною партією в Україні був «Союз 17 октября» (октябристи), створений восени 1905 року. Членами цієї партії могли стати всі, хто підтримував її програмні засади. Октябристи виступали за єдність і непорушність Російської імперії, заперечуючи можливість автономії для будь-яких регіонів, окрім Великого князівства Фінляндського. Вони протидіяли будь-яким політичним діям, які могли б призвести до поділу імперії або її перетворення на союзну державу. На початку XX ст. октябристи мали п'ять осередків у Катеринославській губернії, де налічували 2223 члени, в Таврійській — вісім осередків із 4714 членами, а в Херсонській — п'ять організацій із 750 членами. Після 1912 року місцеві осередки партії почали зникати по всій імперії, а Перша світова війна остаточно призвела до дезорганізації «Союзу 17 октября» [117, с. 35]. З листопада 1905 по березень 1906 року тривало активне створення октябристських організацій у регіонах України. Зокрема, в Київській губернії утворилися губерньський комітет та відділи у Черкасах, Василькові, Златополі та інших населених пунктах.

Аналогічно осередки з'явилися у Чернігівській, Волинській, Полтавській, Подільській і Харківській губерніях, а також на Катеринославщині [95, с. 125].

На початок виборів до I Державної думи октябристи створили широку партійну мережу, яка охоплювала всі губернські центри та значну кількість повітових міст України, що надавало їм перевагу для розгортання політичної боротьби за місця в парламенті. Однак партія зіткнулася з викликами, пов'язаними з політичною ситуацією в імперії. Це спонукало керівників «Союзу 17 жовтня» до розробки чіткої політичної програми та виборчої стратегії. У лютому 1906 року в Москві відбувся I Всеросійський з'їзд партії, на якому були присутні представники українських осередків, щоб узгодити тактичні кроки для кампанії.

Чисельність сумського осередку партії «Союз 17 жовтня» у 1906 році була доволі суперечливою. За даними кореспондента газети «Будущее» Д. Асмолова, на зібранні 1 березня 1906 року порушувалось питання про створення місцевого комітету, що свідчить про наявність понад 100 членів у регіоні (згідно зі статутом партії). Присутні на заході, де було близько 400 осіб, озвучили чисельність у 160 членів [95, с. 127-128]. Проте зібрання не мало активності, не змогло обрати комітет, і лише небагато присутніх вирішили приєднатися до союзу. Через цю пасивність реальність озвученої чисельності викликає сумнів. За оцінками, повітова організація могла налічувати 100-300 осіб на піку своєї активності у перший рік. На іншому зібранні 15 січня 1907 року було 300 учасників, але частина з них були лише симпатиками чи контактерів. З огляду на чисельність організації в Харкові (приблизно 200 осіб у 1906 році), можна припустити, що реальна чисельність сумського осередку становила близько 100 членів, а активних членів було близько 20 [85, с. 85].

На початку 1906 року пропаганду програми «Союзу 17 жовтня» у Криму активно здійснював Сімферопольський губернський відділ, приділяючи особливу увагу усній пропаганді. Місцеві октябристи регулярно

проводили відкриті збори, де представляли партійну платформу, і для задоволення зростаючого інтересу громадян перенесли засідання до більшого приміщення дворянського дому [117, с. 35].

На Полтавщині особливо активною була повітова організація у місті Ромни, яка зосередилася на заспокоєнні населення і популяризації ідей єдності Росії. Подібну діяльність розгорнули і в Кам'янці-Подільському, де в січні 1906 року заснували губернський комітет під керівництвом полковника запасу П. Александрова. Подільські октябристи також використовували адміністративні ресурси для агітації — зокрема, один з місцевих управлінців пропонував розіслати 150 екземплярів листівки «О Государственной Думе» до винних складів губернії, однак організувати систематичне розповсюдження друкованої агітації їм не вдалося [85, с. 185].

На Чернігівщині члени Глухівського відділу октябристів, здебільшого державні службовці, теж використовували адміністративний ресурс. У грудні 1905 року вони надіслали до ЦК прохання надіслати партійні брошури для розповсюдження. Незважаючи на зусилля, підтримку місцевих адміністрацій та мережу з 260 осередків, активність октябристів не була достатньо впливовою. Їхні комітети часто розпадалися, особливо під час виборчого періоду, і зазнали поразки у виборчій кампанії до I Державної думи через слабе висвітлення ключових питань, таких як земельне та робітниче [86, с. 115-116].

4.3. Чисельність, соціальний та персональний склад ліберальних осередків

На початку XX ст. українське суспільство мало специфічну соціальну структуру, що впливала на національний рух і політичну активність. Основну масу населення (близько 75%) складали селяни, які зберігали українську мову, культуру та національні традиції. Вони були власниками землі, що підсилювало зв'язок із національними ідеями. Українська інтелігенція також

виступала носієм національної ідеї, тоді як буржуазія і землевласники мали матеріальний інтерес у визволенні з-під імперського контролю.

Робітничий клас в Україні був невеликим, але добре організованим, хоча українці становили трохи більше третини загальної чисельності пролетаріату в регіоні. Утім, тривале життя в складі імперії сформувало колоніальне світобачення, яке виявлялося в орієнтації на російську культуру та слабкій підтримці українських партій на початкових етапах їх існування. Національний рух, особливо серед буржуазії, поміщиків і чиновників, був обмежений через політику Російської імперії, що включала їх у свою владну структуру, посилюючи залежність через державну службу, ринок і привілеї для заможних верств.

На початку ХХ ст. українська культурна й політична еліта стикалася з численними перешкодами на шляху до національного відродження та самовизначення. На Придніпров'ї лише 10% письменників і митців, а також 25% вчителів були українцями. Відсутність сильного лідера, який би очолив національну політичну боротьбу та сприяв формуванню української еліти, стала серйозним бар'єром. Крім того, частина інтелігенції була вражена почуттям меншовартості, вважаючи українську культуру другорядною. Це було результатом тривалого перебування у складі імперії, а також культурної і конфесійної спорідненості з Росією, що створювало в українців почуття лояльності до російської культури та імперії. Українці часто покладалися на революційно-демократичні рухи Росії та Австро-Угорщини, сподіваючись, що ці рухи зможуть сприяти досягненню їхніх національних цілей. Українські ліберальні партії мали труднощі з чіткою організацією, оскільки їх члени часто належали також до загальноросійських партій, таких як кадети. Крім того, постійні зміни в складі і структурі партій ускладнювали підрахунок їх чисельності. Цей хаос у партійному житті, як і широка аморфність кадрів активістів і симпатиків, створював додаткові труднощі у визначенні реальної сили українських політичних рухів.

Архівні матеріали та періодичні видання свідчать про неоднорідність у даних щодо чисельності і розміщення відділів партій кадетів та октябристів в Україні на початку XX ст.. За одними даними, в Україні діяли 54 відділи кадетів, з кількістю членів близько 8631 особи [103, с. 254]. Найбільше відділів розташовувалося в Київській, Херсонській, Таврійській та Полтавській губерніях, а найвища концентрація членів спостерігалася в Київській, Херсонській, Таврійській і Харківській губерніях. Інші дослідження наводять розширену цифру, стверджуючи, що партія мала 71 комітет, включно з повітовими та сільськими. За нашими підрахунками, на основі архівних матеріалів, в Україні діяло 58 відділів партії народної свободи.

Організації Конституційно-демократичної партії (кадетів) в Україні виникли в Київській, Харківській, Полтавській, Херсонській і Таврійській губерніях. Відомі діячі Дмитро Дорошенко і Євген Чикаленко зазначали, що українці, яких задовольняли положення програми кадетів, зокрема щодо введення української мови у навчальних закладах, охоче вступали до партії [20]. Це сприяло значній популярності й впливу кадетів, зокрема завдяки відсутності на той час сильної української партії .

Дослідниця А. Білоус оцінює чисельність кадетів в Україні протягом 1905-1907 рр. на рівні 8 тисяч, а історик О. Старинець зазначає, що на початку 1906 р. партія нараховувала близько 10 тисяч членів . Однією з найбільших регіональних груп стала Київська обласна група кадетів, заснована 21 листопада 1905 р. [118, с. 21; 106, с. 45]. На момент обрання 5 січня 1906 р., серед її 29 членів постійного комітету були професор Іван Лучицький, директор гімназії Володимир Науменко, публіцисти Михайло Могилянський і Михайло Славинський, а також барон Федір Штейнгель. Комітет, очолюваний Лучицьким, охоплював своєю діяльністю Київську, Волинську та Подільську губернії [25]. Станом на 14 лютого 1906 р., Київська організація налічувала близько 1400 членів, що свідчить про активну

підтримку і значний вплив кадетів в українському політичному середовищі того часу [16].

Серед видатних діячів Конституційно-демократичної партії були князі Петро і Павло Долгорукови, Дмитро Шаховський, академік Володимир Вернадський, історики Олександр Корнілов, Олексій Кизеветтер, Іван Лучицький, Павло Мілюков; правознавці та юристи Сергій Муромцев, Володимир Гессен, Лев Петражицький, Федір Кокошкін, Мойсей Винавер, Олександр Ледницький, Василь Маклаков; публіцисти Анна Тиркова-Вільямс, Петро Струве; земські діячі Олександр Шингарьов, Микола Комісаров, Микола Кішкін, Дмитро Протопопов, Федір Родічев, Олександр Колюбакін та інші [18].

Партія октябристів, представлена меншою кількістю, нараховувала 38 відділів і 7857 членів, хоча деякі джерела наводять 40 відділів [85, с. 97]. Істотні розбіжності простежуються в Таврійській губернії: за одним джерелом, діяло 8 відділів з 4714 членами, а за іншими даними – 4817 осіб, при цьому Мелітополь іноді помилково вказується як частина Катеринославської губернії. Таким чином, узгодження кількісних показників діяльності партій в Україні ускладнено імовірною похибкою в обліку, що підтверджує складність точного підрахунку чисельності та структурованості партійних організацій у тогочасних умовах [102, с. 35-36; 117, с. 35].

Різні джерела та архівні записи показують, що відділи партій, як правило, концентрувалися в регіонах із вищим рівнем економічного розвитку або політичною активністю, таких як Київська, Харківська, Херсонська губернії. Однак відмінності в чисельності відділів у різних документах свідчать про нестабільність і нерегулярність реєстрації членства, можливо, через часті зміни партійної структури або політичної кон'юнктури [62]. Що стосується октябристів, зокрема в Таврійській губернії, то можна бачити, як різні джерела по-різному описують їхню чисельність. Наприклад, дані по Севастополю, Керчі та Мелітополю вказують на значну кількість членів у цих містах, але плутанина з адміністративною належністю Мелітополя до

Катеринославської губернії створює проблеми в оцінці кількості членів на місцях [23].

Історики зазначають, що організація і чисельність партій в Україні суттєво відрізнялися від загальноросійських даних, через специфічні національні й соціальні особливості. Наприклад, частина української інтелігенції одночасно належала до українських ліберальних партій (УДП, УРП, УДРП) та загальноросійських політичних рухів, таких як партія кадетів, що сприяло інтеграції їхніх політичних платформ, але також створювало труднощі з чітким обліком членства [85, с. 85]. Щодо українських ліберальних національних партій, які активно діяли в період першої російської революції (1905–1907 рр.), дані про їх чисельність є неповними та уривчастими. Відомо, що комітети Української демократичної радикальної партії працювали в кількох великих містах, включно з Києвом, Одесою, Полтавою, Черніговом, Катеринославом, Харковом, Петербургом і в деяких повітових містах. Однак через обмежену увагу з боку місцевої влади, зокрема жандармських управлінь і канцелярій губернаторів, обліку членів цієї партії в конкретних організаціях майже не вели. Центральні партійні архіви також не збереглися, тому точну кількість членів оцінити важко. За наявною інформацією, можна припустити, що українські ліберали мали близько 2000 членів [96, с. 289]. Це припущення базується на кількості кадетських відділів та відносно високій частці членів кадетів, які одночасно підтримували українські ліберальні партії.

Висновки до розділу

На відміну від передвиборчої діяльності, повсякденне життя лібералів Наддніпрянщини у періодиці висвітлено слабо. Як уже зазначалось вище, ліберальні осередки були нестабільними і непостійними. Чисельність лібералів також була невеликою, але в періодичній літературі про чисельність майже не згадується. Однак ми можемо реконструювати персональний і соціальний склад ліберальних партій. Наприклад, у великих містах до

ліберальних партій здебільшого належали освітяни і науковці, а також лікарі, адвокати, чиновники нижчої і середньої ланки, люди із фінансового світу (банкіри, клерки, біржовики). У провінціях і сільській місцевості більшість лібералів були земцями (начальниками, лікарями, вчителями), а також мирові судді, сільські фельдшері, агрономи, землеміри, купці. Лібералів відрізняв високий рівень освіти і достатку, здебільшого це були представники «середнього класу», в той час як у російських губерніях до лібералів часто належали представники земельної аристократії і великої буржуазії.

Повсякденна діяльність лібералів була пов'язана здебільшого у поширенні агітаційних матеріалів і літератури. Популярними були зустрічі із агітаторами, які були платними – всі охочі могли прийти на такі зустрічі і за певну суму послухати промову чи дебати. Українські ліберали також активно займалися організацією роботи «Просвіт», читалень, бібліотек.

ВИСНОВКИ

Унаслідок проведеного дослідження історії ліберальних політичних організацій в українських губерніях російської імперії на поч.. ХХ ст., ми прийшли до наступних висновків

З'ясували, що ідеологія лібералізму з'явилась в українських землях у ХІХ ст. Лібералізм, поширений у Російській імперії, сильно відрізнявся від європейських аналогів. Зокрема, йому була притаманна певна елітарність, опозиційність, безкомпромісність, протистояння усім іншим політичним доктринам, радикалізм і більш лівий ухил, порівняно із європейським.

Досліджено історіографію даної проблематики, яка є досить обмеженою. В українській історичній науці є лише кілька спеціалізованих праць, що присвячені ліберальним партіям Наддніпрянської України. Більша частина історичних праць належить до пострадянського періоду, оскільки в радянську добу дана тематика досліджень була під негласною забороною, а доступ до джерел вкрай обмежений. Проте після 1991 р. спостерігається певний «прорив» у даній проблематиці, оскільки скасування цензури і часткове відкриття архівів дало можливість детально проаналізувати діяльність партій. Особливо це стосується періодичних видань – було відкрито величезну кількість газет, журналів, альманахів, часописів, в яких детально описувалось про діяльність ліберальних партій. Відзначимо, що спеціальних досліджень які займаються проблемою періодики ХХ ст. також вкрай мало, цей напрям дослідження іще не сформований остаточно. Джерельна база даної проблематики є досить репрезентативною і детальною. Вона включає архівні джерела, джерела особового походження, документи і матеріали, що стосуються діяльності партій. Найбільш чисельною групою джерел є періодика – газети, журнали, альманахи Російської імперії, в першу чергу Наддніпрянщини.

З'ясовано, що формування ліберальних партій в Російській імперії, зокрема в Наддніпрянщині, стало наслідком програми модернізації держави, яку започаткував Олександр II в період «Великих реформ», поступово стара

станови монархія відходила в минуле, станові перепони падали, почалося формування модерних політичних організацій, з'явилися провладні та опозиційні угруповання. Проте модернізація йшла вкрай повільно, а деякі старі інститути штучно консервувалися, через що залучення широких верств населення до політики було неможливим. Партії переважно складалися із невеликого прошарку освічених підданих (міської інтелігенції, буржуазії, аристократії, студентства). Ліберальна ідеологія в Російській імперії стала вкрай популярною наприкінці XIX ст. через свою опозиційність правлячого режиму і проєвропейську направленість. Велику роль у формуванні ліберальних партій відіграли земства, в Наддніпрянщині – громади. Першими були всеросійські ліберальні партії, як от кадетська, котра складалася із земців та інтелігенції. Зазначимо, що часто українці могли паралельно брати участь в роботі як загальноімперських, так і суто українських партій через «роздвоєність» ідентичності.

Загальноросійські та українські ліберальні партії у своїй організаційній структурі і програмових документах майже не відрізнялися, оскільки виходили вони із тих самих освічених прошарків суспільства, а членами цих партій були колеги по земствам, роботі в освіті, науці, пресі. Єдиною значною відмінністю було національне питання, яке загальноімперськими партіями, зазвичай, ігнорувалось, натомість українські партії завжди висували вимогу територіальної чи принаймні культурної автономії для українців та інших народів Імперії.

Важливим джерелом для висвітлення нашої проблематики виступає періодика, зокрема газети, журнали, часописи, альманахи. Формування політичної періодики стало наслідком лібералізації цензури і загалом підвищення попиту на таку продукцію: формування політичних партій зробило політику популярною в народі, кожна партія мала власні друковані джерела, або публікувалась у щотижневиках. Серед найбільш відомих періодичних видань Наддніпрянщини виділимо газети «Громадянська думка», «Рада», «Київська старовина», «Україна». Однак україномовних газет

і журналів була меншість, більшість продовжувала виходити російською. Зокрема, московський журнал «Украинская жизнь», губернські і міські газети «Южный край», «Приднепровский край», «Екатеринославские губернские ведомости» та ін.

Проблема діяльності ліберальних партій у Наддніпрянщині висвітлена у періодиці нерівномірно. Цьому було декілька важливих причин. По-перше, це пасивність самих партій. Партії Російської імперії не були постійними організаціями. Партійні осередки, зазвичай, створювались і діяли лише в період виборів до Державних Дум. Відповідно, передвиборча діяльність та агітація, а також партійні списки і результати виборів висвітлені у періодиці дуже детально. Завдяки газетам і журналам, ми змогли дослідити персональний склад, передвиборчі списки і кількість виграних місць у Думі. Що ж стосується повсякденної діяльності лібералів, то вона висвітлена вкрай слабо. Після думських виборів, більшість партійних осередків лібералів розпускалась, оскільки вони були малочисельні і часто складались лише із кандидатів у депутати. Окрім того, в Російській імперії не існувало «професійних політиків», усі передвиборчі кандидати мали власну професію і постійну роботу, а політикою займались лише у вільний час. Часто, політична діяльність лібералів обмежувалась написанням статей у газети і журнали, складанням доповідей для партійних конференцій чи передвиборчих агітацій. Так само із періодики ми мало що знаємо про чисельний і соціальний склад ліберальних осередків у Наддніпрянщині. Ліберали досить рідко збирались разом, партійні зібрання були нерегулярними, а більшість партійців, наприклад кадетів чи октябристів, пропускали більшість зібрань і засідань.

Відзначено, що передвиборча діяльність ліберальних партій висвітлена у газетах «Громадянська думка», «Рада», «Вестник партии народной свободы» та регіональній (губернській) пресі. Із наявних джерел можна стверджувати, що найбільшу активність у виборчих перегонах брали конституційні-демократи. Зокрема, це стосується найбільших осередків

партії – київського, катеринославського, харківського та одеського. Саме у великих містах знаходилась соціальна база кадетів – буржуазія та міська інтелігенція і частково середній клас (дрібні купці, ремісники, чиновники). Але і в провінції кадети були досить активними. Зокрема, в Чернігові, Сумах, Херсоні, Полтаві, Кременчуку. Кадети були найчисельнішою ліберальною партією і на виборах до I та II Державних Дум набирали найбільше голосів. Причиною цього були й законодавчі обмеження і нерівність голосів, наприклад голоси селян і робітників рахувались менше, ніж землевласників чи промисловців. Тому, перемога кадетів у I-й та II-й Думах в першу чергу показує нам настрої заможного населення українських міст. Українські партії, через свою малочисельність, як правило приєднувались до кадетів чи октябристів. Українські ліберальні партії не змогли самотійно перемогти на виборах, тому приєднувались до всеросійських партій, але у Думі утворили власну фракцію – Думську громаду, а згодом Товариство українських поступовців (ТУП). Успіх лібералів на виборах також пов'язаний із відмовою ліворадикальних партій брати участь у роботі I-ї Державної Думи, але вже у II-й Думі соціалістів було більше, ніж лібералів.

З'ясовано, що після «третьочервневого» перевороту, в імперії було змінено виборче законодавство і запроваджено більш сувору цензуру щодо преси, почалась «столипінська реакція», що одразу відобразилось на виборах. Кадети і октябристи отримували тепер набагато менше мандатів у Думі, а перемогу здобували монархісти і чорносотенці. Також партія октябристів стала більш правою і часто блокувалась із чорносотенцями. Загалом, у 1907-1914 рр. діяльність ліберальних партій сильно падає. Часто партійні осередки ліквідовувались зразу після парламентських виборів. Осередки партій у великих містах брали участь у виборах до міських дум, де вплив лібералів був більшим, ніж у Думі. Українські ліберали, зокрема ТУП да УДРП, займались переважно розбудовою мережі «Просвіт» і виданням української літератури. Таким чином, українські ліберали у передвоєнні роки активною політичною діяльністю майже не займались.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела:

1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення, м. Київ. Оп. 1: Спр. 84. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и сводки агентурных сведений о деятельности эсеров, еврейской партии «СС» и др. 506 арк.
2. Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Оп. 1. Спр. 1424. О конституционно-демократической партии.
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7415. Рапорт Могилевского уездного исправника о созыве собрания Моглиев-Подольской группы Конституционно-демократической партии. 21 арк.
4. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва). Ф. 102 ДП ОО. Оп. 1906. Д. 725. Выписка из письма П. Волкова. 15 арк.

Опубліковані джерела

Збірники документів і матеріалів

5. Конституционно-демократическая партия (партия народной свободы): Постановления 3-го съезда 21-25 апреля 1906 г. и Устав партии. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. 16 с.
6. Либеральное движение в России, 1902-1905 гг. / Отв. ред. В.В. Шелохаев; сост. Д.Б. Павлов; авт. примеч. О.Н. Лежнева, Д.Б. Павлов. Москва: РОССПЭН, 2001. 648 с.
7. Отчет Центрального Комитета конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 октября 1905 по октябрь 1907 г. Санкт-Петербург: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1907. 144 с.
8. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии. В 6 т. Том 1. Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1905 - 1911 г. Москва: Прогресс-Академия, 1994. 528 с.

9. Съезды и заграничные конференции конституционно-демократической партии / Центр политической и экономической истории России Российского независимого института социальных и национальных проблем; отв. ред. В.В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 1997–2000. Т.1. Съезды конституционно-демократической партии: 1905–1907 гг. 742 с. Т.2. Конференции конституционно-демократической партии: 1908–1914 гг. 655 с.

10. Шелохаев В.В., Павлов Д.Б. (сост.). Российские либералы: кадеты и октябристы. Документация, воспоминания, публицистика. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 304 с.

11. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 82 с.

12. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали: У 2 т. Т. 1. Київ: Сучасність, 1983. 523 с.

13. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Програмові і додаткові матеріали / Упорядник В.Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтінг, Фенікс, 1993. 336 с.

14. Конституционно-демократическая партия. Съезд 12-18 октября: [Программа и постановления]. Санкт-Петербург: Тип. газеты «Свободный народ», 1905. 14 с.

Періодичні видання і публіцистика

15. В Чернігові. *Громадська думка*. 1906. 21 бер. №65 с.3
16. Вестник партии народной свободы. СПб., 1906. №1. 22 февраля.
17. Вестник партии народной свободы. СПб., 1906. №2. 23 марта
18. Вестник партии народной свободы. СПб, 1906. №4.
19. Вибори. *Громадська думка*. 1906. 21 бер. № 65. С. 3
20. Дорошенко Д. Україна в 1906 році. Україна. 1907. Т.1.№2. С. 1-29
21. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. 5 ноября.

22. Екатеринославские губернские ведомости. 1905. 26 ноября.
23. Екатеринославские губернские ведомости. 1906. 7 марта.
24. З газет і журналів. *Громадська думка*. № 1. С. 3
25. Зібрання конституційно-демократичної партії. *Громадська думка*. 1906. №2. С. 2
26. Леонтович В. Зібрання конституційно-демократичної партії. *Громадська думка*. №2. 1 січня 1906. С. 2
27. Нова українська партія. *Діло*. Львів, 1905. 18 черв. (1 лип.). С.2.
28. Осинський Ю.. Настав момент великої ваги. *Громадська думка*. 1906. 12 квітня № 82. С. 2.
29. Приднепровский край (Екатеринослав). 1905. 29 марта.
30. Приднепровский край. 1910. 10 (23) апреля.
31. Приднепровский край. 1910. 21 февраля (6 марта).
32. Приднепровский край. 1910. 23 февраля (8 марта).
33. Приднепровский край. 1910. 25 февраля (10 марта).
34. Приднепровский край. 1910. 30 марта (11 апреля).
35. Рада. 1906. 15 вересня.
36. Рада. 1906. 14 листопада.
37. Рада. 1906. 1 листопада.
38. Рада. 1906. 20 жовтня.
39. Рада. 1906. 9 грудня.
40. Рада. 1907. 1 січня.
41. Рада. 1907. 10 січня.
42. Рада. 1907. 12 січня.
43. Рада. 1907. 18 січня.
44. Рада. 1907. 26 січня.
45. Рада. 1907. 3 січня.
46. Рада. 1907. 4 січня.
47. Рада. 1907. 5 січня.
48. Рада. 1907. 6 січня.

49. Рада. 1907. 7 січня.
50. Рада. 1907. 9 січня.
51. У Києві. Громадська думка. 1906. 4 січня. №4. С. 3
52. У Києві. Громадська думка. 1906. 8 січня. № 7. С. 3
53. Украинская жизнь (Москва). 1912. № 2. 86 с.
54. Украинская жизнь. 1912. № 3. 124 с.
55. Украинская жизнь. 1912. № 4. 122 с.
56. Украинская жизнь. 1912. № 5. 114 с.
57. Украинская жизнь. 1912. № 6. 175 с.
58. Украинская жизнь. 1912. № 7–8. 110 с.
59. Украинская жизнь. 1912. № 9. 99 с.
60. Украинская жизнь. 1913. № 1. 108 с.
61. Украинская жизнь. 1913. № 4. 122 с.
62. Южный край (Екатеринослав). 1906. 8 (21) марта.
63. Южный край. 1906. 12 (25) апреля.
64. Южный край. 1906. 14 (27) сентября.
65. Южный край. 1906. 2 (15) августа.
66. Южный край. 1906. 20 июля (2 августа).
67. Южный край. 1906. 21 марта (3 апреля).
68. Южный край. 1906. 27 апреля (10 мая).
69. Южный край. 1906. 3 (16) ноября.

Документи особового походження

70. Вернадский В. Дневники: март 1921 – август 1925. Москва: Наука, 1998. 214 с.
71. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 – 1914 роки). Виннипег, Манітоба: накладом. Вид-во Спілки Тризуб, 1949. 169 с.
72. Маклаков В. Вторая Государственная дума. Воспоминания современника. 20 февраля – 2 июня 1907 г. Москва: Центрполиграф, 2006. 335 с

73. Маклаков В. Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля - 8 июля 1906 года. Москва Центрполиграф, 2006. 335 с.
74. Милуков П. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 528 с
75. Родичев Ф. Воспоминания и очерки о русском либерализме. Ньютонвилл: Oriental Research Partners, 1983. 1254 с.
76. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). У 3-х ч. Львів, 1926. Ч.3. 75 с.
77. Шипов Д. Воспоминания и думы о пережитом. Москва: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1918. 593 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті та рецензії

78. Ветров Р. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) Дніпропетровськ. Дніпродзержинськ: Вид во «Поліграфіст», 2001. 245 с.
79. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні: У двох томах. Т. 1: Революційна Українська партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 388 с.
80. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.
81. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с
82. Донченко О. Особливості поширення європейських ліберальних ідей в Україні у другій половині ХІХ століття. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. №. 6 (2). С. 3-6.
83. Донченко С. Загострення українського питання в 1912-1914 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2008. С. 48-51
84. Донченко С. ІІІ–ІV Державні думи та ліберали України. *Інтелегенція і влада. Серія: Історія*. 2009. №. 16. С. 43-53.

85. Донченко С. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ, Видавничий відділ ДДТУ, 2004. 379 с.
86. Іваницька С. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри. *Сіверянський літопис*. 2011. №. 6. С. 108-124
87. Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905-лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту. *Сіверянський літопис*. 2013. №. 3. С. 45-60.
88. Казакевич О. Цензура й українська мова у національній політиці Російської імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). *Емінак*. 2017. №. 4 (1). С. 28-34.
89. Калмакан І. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. Одеса: Астропринт, 1997. 192 с.
90. Киселев И., Корелин А., Шелохаев В. Политические партии в России в 1905 – 1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ). История СССР. 1980. № 4. С. 78 – 87.
91. Ковальчук С. Комітет партії Народної свободи в Одесі. Жовтень 1905—квітень 1906 рр.(На матеріалах газети Одесский листок). *Записки історичного факультету*. 2009. №. 20. С. 251-259.
92. Ковальчук С. Одеські кадети на сторінках партійної преси (за матеріалами газети Речь та журналу Вестник Партии народной свободы). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2011. №. 22. С. 186-194.
93. Королева Н. Земское самоуправление в России, 1864-1918: В 2 кн. Кн. 1: 1864-1904.Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2005. 430 с.
94. Королева Н. Земское самоуправление в России, 1864-1918: В 2 кн. Кн. 2: 1904-1918.Ин-т рос. истории РАН. Москва: Наука, 2005. 430 с.
95. Кривобок О. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905–1907 роках. *Сіверянськи літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2008. № 3. С. 120–136

96. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. Ч. 2. С. 248-444
97. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906-1917). Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
98. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 1. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. 884 с.
99. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 2. Монография. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. 906 с.
100. Миронов Б. Российская империя. От традиции к модерну. Том 3. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. 985 с.
101. Миронов Б. Российская модернизация и революция. СПб.: Дмитрий Буланин, 2019. 528 с.
102. Назарова Є. Південноукраїнські осередки партії кадетів на початку XX ст: основні тенденції розвитку. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2013. №. 29. С. 30-44.
103. Селезнёв Ф. Конституционные демократы и буржуазия (1905-1917 гг.). Нижний Новгород: Изд. Нижегородского университета, 2006. 227 с.
104. Селезнев Ф. Либералы и социалисты – предшественники кадетской партии. Вопросы истории. 2006. № 9. С. 22-35
105. Соловьев К. Кружок «Беседа». В поисках новой политической реальности 1899–1905. Москва: РОССПЭН, 2009. 284 с.
106. Старинець О. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906). *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 37–46
107. Стрілець В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.

108. Федьков О. Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: навчально-методичний посібник Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 134 с.

109. Шелохаев В. Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. М.: РОССПЭН, 2015. 863 с.

110. Шелохаев В. Либералы и массы (1907–1914 гг.). Вопросы истории. 1994. № 12. С. 46-63.

111. Шелохаев В. Либеральная модель переустройства России. Рос. независим. ин-т социальн. и нац. и пробл.; Центр полит. и эконом. пробл. М.: РОССПЭН, 1996. 277 с.

112. Шляхов О. Партія кадетів як ліберальна альтернатива в суспільно-політичному русі Катеринославщини початку XX ст. Проблеми політичної історії України. 2016. №. 11. С. 60-69.

113. Щербак Н. Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині XIX–на початку XX ст. Публічне право. 2013. №. 3. С. 295-301.

114. Щербак Н. Цензурна реформа в Російській Імперії у системі буржуазних перетворень 60-70-х років XIX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2008. Т. 1. №. 24. С. 76-79.

115. Щербак Н., Щербак Н. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX–поч. XX ст.). *Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. №. 5. С. 202-209.

116. Щербин Л. Конституційно-демократична партія Росії і українське питання (1905–1918 рр.) в сучасній вітчизняній історіографії. *Галичина*. 2014. №. 25-26. С. 317-323.

117. Ядловська О. Діяльність загальноросійських політичних партій та організації у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Емінак*. 2016. №. 3 (3). С.30-37.

Автореферати дисертацій і дисертації

118. Білоус А. Діяльність Конституційно-демократичної партії в Україні під час Першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1993. 32 с
119. Донченко С. Ліберальні партії України. 1900–1920 рр : дис. спец. 07.00. 01 «історія України». Дніпропетровськ, 2006. 34 с.